

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	15
'Aho	Tusite, 6 Sepitema 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakala	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 15/2022 FAKATAHA 'A
E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 6 Sepitema, 2022

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Ngaahi Ngāue ke lipooti ki he Fale Alea:
		4.1 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021 [<i>Tali pea mo e fakatonu</i>]
		4.2 Potungaue Pa'anga 2020/2021 [<i>Tali pea mo e fakatonu</i>]
		4.3 Potungaue ki Muli 2020/2021 [<i>Tali</i>]
		4.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2020/2021 [<i>Tali pea mo e fakatonu</i>]
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		5.1 Potungaue MEIDECCC 2020/2021
		5.2 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		5.3 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale Sanuali 2020 ki Sune 2021
		5.4 Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021
		5.5 Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti 'i hono fakahoko 'o e Fili Lahi 2021)

		5.6	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune 2021
		5.7	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021
		5.8	Potungaue Mo'ui 2020/2021
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 07	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o	9
Lipooti Ngaahi Ngāue kuo lava he Komiti Kakato	11
Pālotti’i fakalukufua ‘o tali Ngaahi Lipooti Fakata’u e Potungāue ‘e 4 Pule’anga & mo e ngaahi fakatonutonu	11
Fokotu’u ke vakai’i tu’unga ‘api tupu’a lolotonga tu’u ai e Fale Alea	12
Fakamatala fakamuimitaha ki he teu langa e Fale Alea.....	13
Me’a Sea Komiti	14
Alea’i Lipooti Fakata’u Potungāue <i>MEIDECC</i>	14
Tokanga ‘Eua 11 ki he fetō’aki peseti lahi ngāue’aki ma’u’anga ivi ke makatu’unga mei ai holo totongi ‘uhila.....	14
Tokanga ki he fokotu’utu’u Pule’anga ke langa ha tuku’anga lolo ‘a e fonua	15
Tokanga ki he lahi e peseti ki he mole ‘i he laine ‘uhila.....	15
Tokanga ke ngāue kimu’a ‘Ofisi Palēmia ki he tau’ataina ma’u he kakai ‘a e fakamatala.....	15
Tokanga ki he uesia ‘ātakai he ngāue poloseki Pule’anga ‘oku ngalingali ke uesia ‘ataakai	16
Tokanga ke langa ngaahi fale tokoni afā ‘e lava matu’uaki ngaahi fakatamaki fakaenatula	16
Tali Pule’anga fekau’aki mo e ki he kehekehe peseti he taketi ki he ngāue’aki ngaahi ma’u’anga ivi.....	17
Liliu Pule’anga ‘enau tāketi fekau’aki mo e ngāue’aki ‘o e ma’u’anga ivi.....	17
Tali Pule’anga fekau’aki mo e mole he laine ‘uhila	18
Tali Pule’anga fekau’aki mo e tokanga ki he <i>E-Government</i>	18
Ngāue Pule’anga ke fakalelei’i ngaahi fale kimu’a pea tō mai ha afā	19
Ngaahi fakatonutonu ‘ikai fenāpasi liliu faka-Tonga mo e fakapilitānia he lipooti.....	20
Tokanga ki he tūkunga e hopo vaha’a <i>MEIDECC</i> mo e <i>Rotomould</i>	20
Fakatokanga’i sai e tu’unga fakahoko fatongia he <i>PMS</i> e kau ngāue Potungāue.....	21
Tokanga ki he ngaahi ngāue ki he fakatau koloa <i>MEIDECC</i> hono ‘ave ki Falepa’anga.....	21
Ngaahi pole he ta’u fakapa’anga fehangahangai mo e potungāue.....	22
Kei hokohoko atu pe hopo <i>MEIDECC</i> mo e <i>Rotomould</i>	22

Tali ki he ngaahi pole fehangaahangi mo e <i>MEIDECC</i> he ngāue ki he fakatau koloa pe <i>procurement</i>	23
Tui ko e lelei taha pē e langa lolotonga fakahoko he Pule'anga	23
Faka'amu mo e fokotu'u na'a lava ke vave ni mai ha tau'atāina sino ki hono sivi ngaahi langa fale	24
Kole ki he <i>MEIDECC</i> ke toe fakamahino ki he kakai ngaahi peseti ngāue'aki e ma'u'anga ivi	24
Kole & fokotu'u ki he Pule'anga ke a'u ki Tisema lava faka'inasi fiema'u tangike vai ngaahi fāmili toe si'i pea lava 'i 'Eua.....	25
Tokanga ki he polokalama to 'akau 'e 1 miliona he ko e fakaili 'akau lahi 'e fai.....	25
Tali Pule'anga ki he fiema'u tangike vai mei 'Eua	26
Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tō 'akau 1 miliona.....	26
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2020/2021.....	26
Fakamatala Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale ki he 2017	27
Fehu'ia pē 'oku ngali fepaki fatongia 'Ateni Seniale he Pule'anga mo hono fatongia fale'i ki he Fakataha Tokoni	28
Fie 'ilo ki he tu'unga ngāue Pule'anga ki he ngaahi 'ulungaanga ta'etaau ki he Tu'i & Hou'eiki..	28
Fakama'ala'ala ki hono fakamavahevahe'i fatongia 'Ateni Seniale	28
Ke fai Pule'anga ha ngāue ki he ni'ihini nofo muli ka 'oku nau 'i Tonga ni ki he 'ulungaanga ta'etaau ki he Tu'i mo e Hou'eiki	29
Tokanga ki he ola mo e ngaahi hopo ne 'ulungia ai e Pule'anga.....	29
Tali Pule'anga ki he lahi ngaahi hopo kekeleke 'oku fakahoko	31
Tui tonu ke toe vakai'i he Fale Alea e Lao Mokisi he 'oku ngali ke uesia ai e Lao Tapui Fakatau Kelekele	32
Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale 2017 & 2020-2021	33
Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga, 2020-2021	34
Alea'i fakataha Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga 2020/2021 & Lipooti Komisoni Fili 2021	35
Hoha'a ki he tokolahi kakai 'ikai lava nau totongi 'a e totongi loa.....	36
Tali Pule'anga ki he lahi kakai 'ikai malava totongi 'a e totongi e loa he ngaahi hopo	37
Fakamālō'ia Uike Lao fakalele he Pule'anga kae toe fakalahi ki he kaha'u.....	37
Poupou fai Pule'anga ha ngāue ke ma'ama'a ange totongi loa ke 'inasi ai mo e masiva	38
Tali Pule'anga ki he tokolahi kau loa 'e 100 tupu 'oku ma'u laiseni.....	38
Fehu'ia pē 'oku 'ikai malava ke 'alu hangatonu ngaahi hopo mei he Fakamaau'anga Polisi ki he Fakamaau'anga Lahi.....	38

Makatu'unga he natula 'o e hia 'a e 'alu hangatonu ha hopo ki he Fakamaau Lahi	39
Fehu'ia 'uhinga ki he tupu fakautuutu tu'unga maumaulao	40
Tokanga ki he tuai hono fakahoko ngaahi hopo he Fakamaau'anga.....	40
Tokanga ki ha ngāue Pule'anga ke holoki lahi e vete mali vaha'a ta'u 20-30.....	41
Tokanga ki he lahi 'asi mai e lesisita tomui e mali.....	41
Tokanga ki he lahi e mali kei ta'u si'i	42
Tokanga ki he lahi ngaahi palopalema faka'api he 2020/2021	42
Tali Pule'anga ki he ngaahi hoha'a 'ohake Tongatapu 5	43
Tui Tongatapu 2 tonu ke vakai'i Lao Komisoni Fili fekau'aki mo e ngāue e Komisoni hili 'a e fili	44
'Osi fai talanoa mo e Komisoni Fili ki ha ngāue ke fakalelei'i e Lao ki he Fili.....	44
Tokanga ki he lahi tu'unga faihia koe'uhi ko e ngāue'aki e faito'o konatapu.....	45
Tali Pule'anga ki he ngaahi hoha'a fekau'aki mo e lahi mali vete.....	47
Fakafoki Pule'anga ngaahi ouau mali fai kotoa 'i he 'ofisi faimali	47
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale 2017 & 2020/2021	48
Alea'i Lipooti Fakata'u Komisoni Fili ki he 2020/2021	48
Tokanga ki ha founa ngāue pau Potungāue Fakamaau'anga & Potungāue Mo'ui ko e lahi lesisita tōmui fānau.....	48
'Ikai tapu e lesisita tōmui e fānau.....	49
Tokanga ki he 'ikai maau hingoa kau lesisita fili he taimi fakahoko ai e fili.....	50
Fokotu'u ke ngāue Komisoni Fili ki he ngaahi kolo fakamā'opo'opo hingoa kau lesisita fili	51
Tokanga ki he founa angamaheni tukuange mai ola e fili Fale Alea	51
Pāloti'i tali Lipooti Potungāue Fakamaau'anga 2021/2022 & Lipooti Komisoni Fili 2020/2021 & fakatonutonu	52
Fakamatala Pa'anga Pule'anga ki he ta'u ngata ki he 'aho 30 Sune 2021	53
Fokotu'u 'ai ha taimi pau lava fakafetaulaki'i ai lekooti Fale Pa'anga & ngaahi potungāue Pule'anga.....	54
Tokanga ki he kei tuku fuoloa he Pule'anga pa'anga talāsiti Ha'apai	55
Tokanga ki he tūkunga e ngaahi nō malu'i ngaahi pisinisi he Pule'anga.....	55
Tui Pule'anga 'oku mo'oni ke 'i ai taimi pau felotoi ai Pule'anga mo e 'Atita ke fakafekau'aki 'ene ngaahi koloa	55
Lava Pule'anga tukuhiho ki he Komiti Pa'anga Fale Alea ngaahi fakamatala fakapa'anga 'oka fiema'u.....	56

Poupou ke tukumai pa'anga talasiti ongo Niua ki he fakalalakalaka e ongo Niua.....	56
Tapou ki he Pule'anga ki ha puna ki he ongo Niua e Lulutai fetuku mai kau pasese tukuvakā ai...	57
Palani Pule'anga ke puna Lulutai ki he ongo Niua he Tu'apulelulu	57
Pālōti 'o tali Fakamatala Pa'anga e Pule'anga ki he ta'u ngata ki he 'aho 30 Sune 2021	58
Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2020/2021	59
Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2020/2021	59
Ola e ngāue na'e lava he 'Ofisi e 'Atita	60
Kole na'a lava ke 'omai mo e Lipooti 'Atita 2019/2020	61
Fiema'u pa'anga lahi ke fakahoko lelei 'aki 'Ofisi 'Atita hono fatongia	61
Fakafiefia 'ilo'i muimui Tonga ki he ngaahi founa ngāue faka'atita fakavaha'apule'anga	61
Tokanga 'ikai ha mai he Lipooti fakata'u e 'Atita ha fakamatala ki he ola 'atita'i ngaahi potungāue Pule'anga	62
Fakama'ala'ala ko e Lipooti fakalukufua pe 'Atita fakahu mai alea'i ko eni he Fale Alea	63
Pālōti 'o tali Lipooti 'Ofisi 'Atita Seniale 2020/2021	63
Lipooti ki Fale Alea ngāue ne lava fakahoko he Komiti Kakato	64
Pālōti fakalukufua 'o tali ngaahi Lipooti Fakata'u e Pule'anga & ngaahi fakatonutonu.....	64
Toloi fanongonongo 'a e Fale Alea	65
Kelesi	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 6 Sepitema 2022

Taimi: 1005-1010

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kātaki kae fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō, Kalake ui e Falé.

<009>

Taimi: 1010-1015

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: ... Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono Ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni ko e Tusite ‘Aho 6 Sepitema, 2022.

‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Toutaí, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela ‘o Liku’ohihifo Fusimalohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vatau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea ka u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliuú ko e poakí ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Toutaí kei hoko atu pē mo e poaki ‘a e ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, Veivosa Taka. Ko e ni’ihi e Hou’eiki Memipá ‘oku ‘ikai tali mai honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tapu mo e ‘Afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu mo ‘Ene ‘Afio Tupou VI

ko e Tu'i 'o e 'Otu Tonga kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala mo e Fale 'o Ha'a Moheofō. Tapu mo e Tama Tu'i Pelehake mo e Hou'eiki 'o e Fonua mo Ha'a Tauhi Fonua mo Ha'a Matāpule. Tapu mo e Hou'eiki Taki Lotu pea 'oku 'oatu 'a e fakatapu ki he tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'o Tonga.

Tau fakafeta'i kotoa pē 'oku kei vilingia pē fuká 'i Palasi pea 'oku kei toka lingolingo pē melinó he fonua pea 'oku tau fakafeta'i ai pea u hūfanga atu ai pē ai he kolosi he fuká 'oku kei vilingia kae 'atā ke fakahoko e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he pongipongi ko eni 'aho fo'ou ko eni.

Mālō mu'a e laumālie e Tama Pilinisi kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele. Mālō e laumālie ki he Minisitā Laó mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Pule'anga. Pea mālō mu'a 'a e laumālie 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Hou'eiki ko 'etau 'asenita pē 'ena na'a tau kamata mai ai 'aneafi. Pea hangē pē nau lave ki ai 'aneafi pea ko u, 'a e, 'a e mahino pē ko eni 'etau hū mai ko eni he uike ni ke, he na'e toki fokotu'utu'u ke tau ō mai he uike kaha'ú ko e 'uhinga he 'oku 'amanaki ke me'a atu e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā. Mahino mai ko e mahalo te nau me'a atu ki he 'aho Tu'apulelulu ...

<009>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Sea Le'ole'o: ... 'o e fakataha fakata'u ko eni, mahu'inga 'a e, tau angamaheni pē ki ai 'a e UN Ngaahi Pule'anga ko ia Fakatahatahá pea 'oku nau me'a atu nautolu 'a ia 'oku kamata atu ia 'i *Hawaii* pea toki hoko atu ai ki Niu 'Ioke hangē ko e ngaahi angamaheni. Pea 'oku ou pehē hangē ko 'etau 'asenitá ko eni 'oku, ngaahi ngāue pē ena ngaahi fakamatala ko ena 'oku hoko maí, ke tau hā pē 'a e tu'unga ko eni te tau a'u atu ki ai e fononga 'etau feme'a'akí ki he taimi 'apongipongí a'u ki he 4:00 'apongipongí te tau ki'i lepa ai 'o tau toki toloi fanongonongo kae fakahoko atu e fatongia ko eni na'u lave atu ki ai pea hoko atu pē mo e ngaahi fatongia 'o e Fale Alea 'o Tongá ki he ngaahi komiti ko eni 'oku nau ngāue ki he ngaahi tohi tangi mo e ngaahi me'a pehē. Pea tau toki fanongonongo atu hangē pē ko eni ko e fakafuofua 'oku hā atu ho'omou *calendar* pē ko e tohi māhina 'etau fokotu'utu'u ngāue ko eni hangē pē nau lave ki ai 'aneafi 'oku ngali 'oku faingamālie 'aupito pē tu'u 'etau ngāue pea mo e taimi ko eni 'oku fokotu'utu'u he Komiti 'Asenita ki he 'etau ngāue 'oku tokamālie pē ia ke fai pē e feme'a'aki 'i he ngaahi ngāue kotoa pē 'oku fakahū mai ki he 'ene napangapangamālie mo 'ene mahino pea kou fakafuofua atu pē mei mu'a ni 'e lava lelei pē ia.

Ko ia Hou'eiki ke mou fakatokanga'i pē faka'ilonga'i hifo ho'omou polokalama ngāue te tau ngata pē 'apongipongi 'i he Pulelulú ko e hā pē 'a e tu'unga 'e 'i ai e feme'a'akí 'o a'u ki he 4:00 pea te tau lepa ai ke fakahoko e ngaahi fatongia kae toki fai mo e ngaahi ngāue pē ia 'a e Fale Alea 'i he ngaahi komiti pea tau toki fanongonongo atu ha hoko atu.

Tau 'Asenita Fika 4 'a ia ko e kole mu'a ki he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu ke, ko e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō ke fakahoko mai e ngaahi ngāue kuo lava he Komiti Kakato pea hili ia pea tau pālōti pea 'e toki hoko atu 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ke ne me'a ki ai pea 'oku 'oatu ai pē e faingamālie ia he 'oku ke fa'a me'a mai foki fihia he Sea hē kae 'ikai ke ke me'a mai 'aki e ngaahi me'a mahu'inga

ko ia pea ke 'oatu leva e faingamālie ia ko ia ke ke me'a mai koe ki he ngaahi me'a ko ia ke kakato ka tau toki hoko atu. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lipooti Ngaahi Ngāue kuo lava he Komiti Kakato

Lord Vaea: Fakamālō atu 'Eiki Sea Le'ole'o kae 'oatu 'a e ngaahi ngāue lipooti mei he Komiti Kakato.

4.1 Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021. Na'e tali pea mo e fakatonutonu.

4.2 Potungāue Pa'anga 2020/2021. Na'e tali pea mo e fakatonutonu.

4.3 Potungāue ki Muli 2020/2021. Na'e tali.

4.4 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Takimamata 2020/2021. Na'e tali pea mo e fakatonutonu.

Ko e ngata'anga ia e ngāue 'a e Komiti Kakato 'Eiki Sea Le'ole'o ki he Fale Alea 'o Tonga, mālō.

Pāloti'i fakalukufua 'o tali Ngaahi Lipooti Fakata'u e Potungāue 'e 4 Pule'anga & mo e ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele, 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato fakamālō atu he ngāue kae 'uma'a e Hou'eiki. Ke tau fakakakato mu'a ia Hou'eiki ke tau pāloti te tau pāloti fakalukufua pē 'a e ngaahi ngāue ko eni kuo lavá 'a ia ko e Potungāue ki he Ngaahi, ko e Ngaahi Fakamatala Fakata'u eni 'a e,

- 1) Ko e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021 pea na'e 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu ki ai.
- 2) Ko hono ua ko e Potungāue Pa'anga 2020/2021 na'e tali pea na'e 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu ki ai.
- 3) Potungāue ki Muli 2020/2021 na'e tali kakato pē ia pea mo e
- 4) Ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Takimamata 2020/2021 na'e tali pea na'e 'i ai mo hono ngaahi fakatonutonu.

<009>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Ngaahi Fakamatala Fakata'u ko eni nau toki lave atu ki ai kātaki fakahā 'aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetua, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa e Hou'eiki ki ai ko e toko 15.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito Hou'eiki tali ia. Tau hoko atu ki he 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai. 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Tongatapu.

Fokotu'u ke vakai'i tu'unga 'api tupu'a lolotonga tu'u ai e Fale Alea

Lord Vaea: Fakamālō atu 'Eiki Sea Le'ole'o faingamālie 'o e pongipongi ni kae tuku ke fai ha ki'i fakahoha'a fekau'aki pea mo e Fale Alea 'o Tongá pea mo e taimi na'e fai e feliuliuaki ai 'aneafi 'o a'u mai ki he 'aho ni.

'Eiki Sea Le'ole'o ko e talu mei he 1875 ki he 1975 ko e ta'u 100 ia 'o e Fale Alea 'o Tongá. Mei he 1975 ki he 2025 'oku 150 ai e ta'ú 'o e Fale Alea 'o Tonga. Mei he 2010 ki he 2018 na'e fai ai 'a e Liliu Fakakonisitūtoné pea 'i he 2018 na'e tō ai 'a e Matangi mālohi ko ia ko e *Gita*. Pea hiki leva ai 'a e Fale Alea 'o Tonga na'e tu'unga 'i Nuku'alofá ki he 'api lolotonga 'o Havelu.

'I he 2018 ki he 2022 'Eiki Sea Le'ole'o kuo pekia 'i ho Fale ni 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e ongo 'Eiki Tokoni Palēmia pea tuku ki tu'a mei he Fale ni 'a e Hou'eiki Minisitā 'e toko fā. 'I he lolotonga e vaha'a taimi ko eni 'i he 2018 ki he 2022 kuo si'i pekia ai e kau ngāue 'e toko tolu 'i he ngāue'anga 'o e Fale Alea 'o Tongá.

'Eiki Sea na'e 'i ai e fu'u heilala na'e tu'u 'i he Fofonga 'o e Fale ni kuo toe mate mo ia. 'Oku 'i ai e hoha'a lahi 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ko e tu'unga 'o e 'apí. Ko e fakatau hingoa eni pea fakatapu atu mo e 'Eiki Pilinisi kae 'uma'ā 'a Paini Tu'uua, Maumau 'i Fanga'uta. Ko Havelu ko e fakatau hingoa ki Havelu lahi ki he ngaahi mala'e tukufakaholo e Tu'i Kanokupolú.

Ko e 'aho ni 'oku tau ngāue'aki e 'api ko ení. Ka 'oku hokohoko mai 'a e ngaahi me'a 'oku hoko ki he 'api ni talu mei he 2018 'o a'u mai ki heni. 'I he'ene pehē Sea 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga 'oku fai atu ai 'a e fakatokangá ki ho Falé kae 'uma'ā e Hou'eiki 'oku nau me'a ai, Kapinetí 'a e tu'unga ko u a'usia 'i ho'o Fale ni 'oku fai ai 'a e fakatokanga atu aí.

- 1) Ko e 150 'o e ta'ú, na'e nofo pē e Fale Alea 'o Tonga 'i he fofongá 'i tahí ve'e uafu ko Vuna.
- 2) 2018 tō e Matangi mālohi ko ia 'o *Gita* pea hiki mai leva ia ki loto fonua pea fakalahi pea mo e tu'unga 'api ko ia 'o Nuku'alofa. Kā mei he 2018 ki he 2022 'Eiki Sea fu'u hokohoko 'a e pekia 'i ho Falé. Pea 'i he'ene pehē 'oku fai e fakatokanga atu ai ki he Feitu'u na ...

<009>

Taimi: 1025-1030

Lord Vaea: ... kae 'uma'ā e Fale Alea 'o Tonga ko e hā e me'a kuo hoko? Na 'oku fai ha fu'u longoa'a 'i he ngaahi 'api tupu'a 'o Ha'a Havea Lahí kae 'uma'ā e Tamahā ke fai hano vakai'i kapau 'oku pehē fu'u heilala na'e fai 'aki e fofonga 'aneafi 'a e fu'u 'api ni pea kuo si'i mālōlō mo ia pea 'oku ai 'a e fakatokanga ki he Feitu'u na 'o 'oatu ki he Feitu'u na ke fai ki ai ha fakakaukau.

Ko hono 'uhinga ko e 150 'oku hanga mai 'i he 2025 ko e fakamanatu ia 'o e Konisitūtone Tohi 'o e fonua pea mo hono tauhi 'o e Konisitūtone mei 'aneafi 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'á ke me'a ki ai 'a e Hou'eiki 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e Fale Alea kae pehē foki ki he taumu'a ko eni 'oku tau hanganaki atu ki aí 'i ha ngaahi taimi nounou pē kuo hoko e 150 ko ia 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ngata'anga pē ia 'a e fakahoha'á 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele ko u tui 'Eiki Palēmia me'a mahu'inga eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele ka neongo pē 'oku hangē 'oku ki'i fakamanavahē ka 'oku tau tui pē 'oku, ko eni mou me'a mai pē 'e Hou'eiki ko e fuka eni mo e kolosí 'oku hanga atu mei mu'a ni 'oku tau falala pē ki ai pea mo tau kole ki Ha'a Havea ke nau ki'i vakai'i ange mu'a na 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ia he 'api tupu'a ni 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki mo e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko.

Kai kehe 'Eiki Nōpele 'oku ou tui pē 'oku tau mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a ko ia ko e tautefito ki he, ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele ko e ta'u 150 ko eni e Fale Alea 'o Tonga 'i he talu mei he 1875 'i he 2025 ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ke fakatokanga'i pea ko e to'u Fale Alea fakahisitōlia eni pea ko e 'uhinga ko nautolu te nau faka'ilonga'i 'a e ta'u ko ia ta'u 150 'i he 2025.

'Oku mahino foki 'e toki fai e Fili Fale Alea ia ki he to'u Fale Alea ko eni ki he Novema pē ko fē ka ko u tui 'e fakahoko kimu'a pea ko u tui pē 'e toki, 'oku fiema'u pē hono 'ohake ke fakatokanga'i he 'e toki me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea na toki feme'a'aki ki ai mo e Palēmia he ngali taimi lahi pē na 'oku 'ai ke fokotu'u ha Komiti 'a e Fale Alea ke nau vakavakai'i fokotu'utu'u ha ngaahi me'a pehē ngaahi polokalama ki ai ki he 2025 he neongo pē 'oku me'a ka 'oku 'i ai e taimi lahi ke fai e teuteu ki ai pea fokotu'utu'u pea fakahoko atu mo e ngaahi 'alunga 'oku pau ke fakahoko ki he ngaahi feitu'u ko iá ke nau paasi mai e ngaahi me'a ke fakahoko. Kai kehe ka ko e me'a mahu'inga ia 'Eiki Nōpele pea ko u tui 'oku 'i ai e me'a 'oku ... me'a mai e 'Eiki Palēmia.

Fakamatala fakamuimitaha ki he teu langa e Fale Alea

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Mahalo ko ha taimi lelei pē eni ke 'oatu ai pē ha ki'i *update* 'o e langa ko eni 'a e Fale Alea. Na'e 'osi maau foki ke kamata 'a e langa 'i he tu'u'anga motu'a pē ko e 'uhinga ia ko ē 'oku hiki ai 'a e Potungāue Ako pea mo e ngaahi potungāue ko eni 'oku nau tu'u 'i Hala Vuna 'a, pea na'e tō mai foki ko eni 'a e me'a ko ē he mo'ungaafi mo e *tsunami* pea na'e toe ai e fakakaukau na 'oku fu'u ofi e Fale Alea ki matātahi pea tu'u lavea ngofua. 'A ia leva 'oku tu'u he taimi ni Sea 'oku fai leva e ngāue fakatekinikale ki he ngaahi kongā 'i loto fonua ange na'a lava 'a e Fale Alea 'o langa ai. Ko 'ene maau pē ko iá 'e fai leva e ngāue ke hoko atu ai leva ki he *process* 'a hono langa 'o e Fale Alea. Ka ko e tu'u he taimi ni 'oku kei fakatatali ki he ngāue fakatekinikale ko ia na'e 'osi maau foki e ngāue ia 'i matātahi ka ko e me'apango ko e hoko ko ē 'a e *tsunami* pea na'e toe 'i ai, pehē ai ke toe vakai'i ha feitu'u kehe. Pea ko u fakatauange pē 'e lava e Fale Alea fo'ou 'o langa ki he ta'u mahu'inga ko eni 'oku tau hanganaki atu ko ē ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia mālō 'Eiki Palēmia 'oku tau faka'amu kotoa pē ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ia pea ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ke faka'ilonga'i 'aki e taumu'a ko ia pea lava 'o kakato ki ai e Fale Alea fo'ou tau lotu pē mo faka'amu ke, ke lava kakato ki ai ko e me'a lelei ia ka tau hoko atu mu'a Hou'eiki ki he 'etau ngāue kae hangē pē ko ena kātaki pē 'Eiki Sea e Komiti Kakatō hoko atu pē 'etau 'asenitá ko ena kuo 'osi fokotu'u atu 'i mu'a he Hou'eiki ...

<009>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea Le'ole'o: ... **Liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato.**

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō mou laumālie Hou'eiki e Komiti Kakatō. Tau hoko atu 'i he pongipongi ni fekau'aki pea mo e Potungāue ko ia *MEIDECC* na'e lolotonga me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia pea ko u kole ke hoko atu pē mu'a e feme'a'aki ko ia 'aneafi.

Alea'i Lipooti Fakata'u Potungāue *MEIDECC*

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e ki'i to'o me'a lalahi pē eni na'e lava atu 'aneafi Sea ka 'oku fiefia 'a e motu'a ni ke tali 'a e ngaahi fehu'i mei he kau Mēmipa mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e Fakafofonga 'o 'Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea kae fai atu pē ha fakalavelave ki he lipooti ko eni 'oku mahu'inga koe'uhí ko e ngaahi fatongia ko eni 'oku 'i he potungāue ko eni.

Tokanga 'Eua 11 ki he fetō'aki peseti lahi ngāue'aki ma'u'anga ivi ke makatu'unga mei ai holo totongi 'uhila

Sea ko e, ko e 'uluaki e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'i he peesi 87 pea mo e peesi 94 he koe'uhí ko e 'elia mahu'inga foki eni he tafa'aki ko ia ki he *renewable energy* pē ko e ivi ko ē 'oku fakafo'ou ka 'oku 'uhinga pē foki eni ki he ngāue ko ē 'oku tau lolotonga fai ko ē ke ma'u 'a e ivi mei he ivi 'o e la'ā.

'I he fakamatala na'e seti foki mei he 2010 ke a'u mai ki he 2020 ko e pēseti 'e 50 'o 'etau fiema'u ivi ko ē ki he 'uhila 'oku ha'u ia mei he solá. Ka ko eni 'oku hā mai ia he lipooti 'oku ki'i 'i ai e tōnounou ia 'oku pēseti pē 'e 17 'o 'etau ma'u'anga ivi ko ē ki he 'uhilá 'oku ha'u mei he solá.

Ka 'i he taimi tatau 'oku toe seti ia ke a'u ki he 2030 'oku pēseti 'e 70 pea 2035 'oku a'u ia ki he pēseti 'e 100. Pea ko e kole pē ke fakama'ala'ala angé 'a e seti ko eni pē 'oku malava koā 'o tau a'u ki ai 'i he tu'unga ko ē ko ē 'o e 'aho ni pea mo hono, mo hono fakahoko ko ē ngāue koe'uhí ko e *investment* lahi 'aupito 'oku fai he 'elia he ko eni ki hono, 'i hono fakaa'u 'etau ma'u'anga ivi he koe'uhí foki ko e, ko e taumu'a lahi 'o hono ngāue'aki e solá ia 'oku 'ikai ko e, 'oku 'ikai foki ko e 'uhinga 'e ma'ama'a ange ai e 'uhilá 'oku 'uhinga pē ia 'e toe fakasi'isi'i ange ai 'etau ngāue'aki ko ē 'a e loló ki he, ki he 'omai 'o e ivi ko eni ko ē 'oku tau ngāue'aki ki he 'uhilá.

Ko ia 'i he tafa'aki leva ko ia 'oku mahino 'oku, ko 'etau feinga ko ē ke ngāue'aki e solá 'oku ai hono palopalema koe'uhí ke toki fakama'ala'ala mai pē 'e he 'Eiki Minisitā 'a e tafa'aki ko eni ke tau hanga 'o *store* ko ē ko ē 'o e ivi ko ē ko ē mei he la'ā ko ē 'oku 'ikai foki ko ha me'a ia 'oku ma'ama'a hono faí. Pea fakatatau pē ki he ma'u 'a e motu'a ni 'oku, 'oku neongo e lahi 'a 'etau *invest* e pa'anga he

tafa'aki ko eni ki he solá pea mo e *renewable energy* ko e fiema'u iví ia 'oku kei lahi ange pē nofo ia ki he ngāue'aki e loló 'oku 'i he kei nofo holo pē ia he pēseti 'e 80.

Tokanga ki he fokotu'utu'u Pule'anga ke langa ha tuku'anga loló 'a e fonua

'I he peesi 91 mo e 97 'oku 'i ai e talanoa ai ke langa 'e he Pule'anga ha tuku'anga loló 'a ko 'eku kole ke fakama'ala'ala angé he ko u tui ko e me'a eni na'e 'osi fai ki ai e talanoa ke pehē ke tau langa ha'atau tuku'anga loló pea na'e fai e sió pea 'oku ou tui na'e 'ikai ke tui ki ai 'a e ngaahi kautaha tokoni ko ē ko ē te nau ala tokoni mai ki hono langa ha tuku'anga loló koe'uhí he ko e ko e loló ko ē 'oku tau fiema'u 'e tautolu ia 'oku 'ikai ke a'u ia ki he lahi ko ē ko ē ke hangatonu mai ai 'a e vaká mo ha loló ki Tonga ni ke tuku heni. Pea 'e kei lelei ange pē ha'atau ma'u 'etau loló mei Fisi 'o ki'i ma'ama'a ange pē ai.

'I he peesi 92 ki he 93 'oku 'i ai 'a e fakamatala ko eni ki he ngaahi *mini-grid* pē ko e ngaahi mīsini 'uhila ko eni he 'Otumotu Ha'apai pea mo Niua ko e ma'u 'a e motu'a ni na'e 'osi 'i ai foki e, 'a e ngāue pehe ni na'e fai mai 'i he 2000 tupu pea ko u tui na'e 'i ai hono ngaahi palopalema hono fakalelé kae toe fakama'ala'ala mai angé he koe'uhí ko e ngaahi feitu'u tatau pē eni 'oku toe 'ave ki ai 'a e ngaahi mīsini 'uhila ...

<009>

Taimi: 1035-1040

Dr. Taniela Fusimālohi: ... tafa'aki ko eni ko e me'a 'oku 'ikai ke u lava 'e au 'o lau he lipooti Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala ki he ngāue'aki ko eni e ivi 'o e havilí.

Tokanga ki he lahi e peseti ki he mole 'i he laine 'uhila

'I he peesi 95 'oku 'i ai e talanoa ki he holo ko ē 'o e *line loss* pē ko e 'uhila ko ē 'oku mole 'i he lainí, ke ki'i fakama'ala'ala angé pē ko e holo 'aki e pēseti 'e 9 pē ko e holo ki he pēseti 'e 9 'oku ou tui ko e holo ia ko eni 'oku ou tui 'oku 'ikai ke, ke ongo tonu 'a e pehē 'oku holo 'aki 'a e pēseti 'e 9 'oku mahino kiate au 'oku 'i ai 'a e ngāue 'oku lolotonga fai ki hono fakafou e lainí mo e pou 'uhilá 'i Tonatapu ni pea 'oku ou tui 'e a'u ki he 'otu motu ka ko e fehu'i ai ko e mole ko eni 'oku tau toe totongi pē 'e he kau konisiuma? Pea 'oku mahu'inga leva ai 'a e fakamatala ko eni 'oku hā 'i he peesi 97 ki he ngāue lelei 'aki e ivi e 'uhila pē ko e *energy efficiency*. Pea ko u fakamālō he ngāue ko eni 'oku fakahoko ko ē 'e he potungāue ke talaki atu ki he kakai 'a e mahu'inga ko ē hono fakapotopoto'i 'a e ngāue'aki e ivi ko ē 'uhila. Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai e ngāue 'oku fekau'aki ia mo hono 'omai ha ngaahi me'angāue 'uhila 'oku si'isi'i ange 'enau faka'aonga'i ko ē 'a e ivi 'o e 'uhilá.

Tokanga ke ngāue kimu'a 'Ofisi Palēmia ki he tau'ataina ma'u he kakai 'a e fakamatala

'I he peesi 104 'oku mahino kiate au 'a e ngāue ko eni 'oku fai ko ē ki he *E-Government* pea ko e ngāue pē ia 'oku mahu'inga ka ko u tui 'oku 'i ai mo e fatongia heni 'oku mahu'inga mo ia Sea koe'uhí he na'e 'osi 'i ai pē ngāue na'e kamata mai 'i he 'Ofisi 'o e Palēmia pea toki hiki e tafa'aki ko eni ki

he potungāue ko eni. ‘Oku felāve’i pea mo e ngāue ko ē ke tau’atāina ‘a hono ma’u ko ē fakamatala ‘e he kakai. Pea ko u tui ko e ngāue ko eni ‘oku ‘alu ki he lēvolo ‘oku faka-*electronic* ka ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai ‘a e lau fakamatala ia ‘a e tokolahi ko e hā ha toe founa ke fai ai ha ngāue ki hono tufaki atu ‘o e fakamatala ke ma’u ‘e he tokotaha kotoa. ‘Oku ou manatu’i na’e ‘i ai e ngāue ia na’e fai ke ai ha’atau Lao ki he Tau’atāina ko ē Fakamatala pē ko e *Freedom of Information* ka ‘oku ‘ikai ke ai ha fakamatala ia he lipooti ko eni ‘oku fekau’aki pea mo ia.

Ko e peesi 125 ‘oku ai e talanoa ai ki he ngāue lahi na’e fakahoko ‘e he *NEMO* pea ko u fakamālō lahi koe’uhí ko hoku vahefonua pē ko e ngaahi vahefonua na’e uesia ‘i he *tsunami* ‘a e ngāue lelei na’e fai ‘e he va’a ko eni ko hono tufa e ngaahi tokoni mo e tokoni ki he ngaahi vahefonua ke nau malava ‘o matu’uaki ‘a e ha’aha’a ko ia ‘o e ngaahi fakatamaki fakaenatulá.

Tokanga ki he uesia ‘ātakai he ngāue poloseki Pule’anga ‘oku ngalingali ke uesia ‘ataakai

‘I he tafa’aki ko eni ki he ‘ātakai ‘i he peesi 164 ‘oku hā ai hono fatongia ki he muimui’i ko ē e ngaahi *project* ‘i he’enu fekau’aki pea mo ‘ataakai ka ko u fie kole pē ha fakama’ala’ala heni pē ‘oku a’u ‘enu ngāue ki he ngaahi ngāue nōmolo pē ia ‘oku fai ‘e he kakai pea mo e ngaahi kautaha ko ē ‘i Tonga ni ‘o uesia ai e ‘ataakai. Pea ko u fakatātā pē heni ki ‘Eua ‘oku ‘i ai e kautaha mei Nu’usila ai ‘oku nau lolotonga tā e paini ko ē ‘i ... ‘Oku ‘i ai pē ‘a e talanoa ki ai ‘oku ngalingali ‘oku ne hanga ‘o uesia ‘a e ngaahi ‘elia kehe hangē ko e vai pea mo e holo ‘a e kekelelé pē ‘oku kau ia ‘i he ngāue ‘a e va’a ko ‘eni.

Tokanga ke langa ngaahi fale tokoni afā ‘e lava matu’uaki ngaahi fakatamaki fakaenatula

Ko hono faka’osi Sea ko e tafa’aki ko ē ki he feliuliuaki ‘a e ‘eá mahino kiate au ‘oku ‘i ai e ngaahi polokalama ko e langa fale pea ko u tui ko e tō mai ko ē ha ngaahi matangi lahi he taimi kotokotoa pē ko ‘etau me’a pē ‘oku faí ko e kole ha tokoni ke langa ha ngaahi fale. Ka ko u tui ‘oku totonu pē ke tau, ke tau tokoni ki he kakaí ko e ngaahi fale ko ē ‘oku nau ma’u he taimi ni ke ha’i ke malu ange mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula tautautefito ki he afā. Pea ko u tui ‘e si’isi’i ange ai ‘etau toe hanga ‘o langa ha ngaahi fale fo’ou ‘aki ha’atau tokoni ‘atautolu he taimi ni ke ‘oange ha ngaahi tokoni lelei ki hono ha’i honau ngaahi nofo’anga ke nau toe matu’uaki ange ‘a e fakatamaki fakaenatulá.

Ko e ‘aho ni Sea ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi holo ia he ngaahi koló ka ‘oku ‘ikai ke mateuteu pē fakanaunau kinautolu ia ke hola ki ai e kakai he taimi ko ē ko ē ‘o e fakatamakí. Pea ‘oku ou tui ko ha ngāue lelei ne fai ‘e he Pule’anga ke tokoni ki he ngaahi koló ‘uluakí ke langa ha ngaahi fale hūfanga ‘i he ngaahi kolo ‘oku kei halá pea ko hono ua ke tokoni ke liliu e ngaahi holo fakakoló ke hoko ko ha ngaahi fale hūfanga ‘aki hano fakanaunau. Pea ‘oku ou tui ko e ngāue lelei eni ‘e ‘aonga ‘aupito ‘aupito ki he’etau mateuteu ki he fakatamaki fakaenatulá.

Faka’osi ko u fakamālō atu ki he lipooti lelei ko eni kuo ‘omaí lau lelei ‘aupito ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omaí pea ko u fakamālō ki he ngāue lahi ‘oku fakahoko ‘e he ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Dr. Taniela Fusimālohi ...Potungāue kae'uma'ā e 'Eiki Minisitā mālō Sea.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e ki he kehekehe peseti he taketi ki he ngāue'aki ngaahi ma'u'anga ivi

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e faingamālie ke fai ha tokoni atu ki he ngaahi fiema'u fakamatala ko eni 'a 'Eua 11. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Fekau'aki ko eni mo e peseti ko eni 'o e *renewable energy* 'oku ngāue'aki 'io ko e mo'oni ko e tāketi foki ia na'e fai mai'aki e sio ko e 2020 peseti 'e 50 hangē pē ko ia ko ē 'oku ke mea'i Sea ko e lipooti eni mei Siulai 2020 ki Sune 2021 'a ia ko e 'ū me'a pē ia na'e hoko lolotonga e taimi ko ia taimi faingata'a foki eni Sea ko e taimi eni na'e tātāpuni ai hotau *border* 'o mālō 'o lahi ai 'etau *vaccination* 'o a'u ai ki he tu'unga fakafiefia 'o e taimi ni 'o tau fakaava ai 'etau *border*.

Me'a mahu'inga ke mahino heni Sea ko hono tāpuni ko ia na'e tu'u 'a e 'ū *project* lahi ko e 'uhinga pē na'e 'ikai ke toe tali ke toe ha'u ha taha na'e 'ikai ke toe tali ke hū mai 'a e kau *consultant* mo kinautolu na'e fu'u fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakatekinikale lahi 'etau kau ai tafa'aki ko eni e *energy* 'a ia ka ko e tu'u he taimi ni foki Sea 'a ia hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga mo'oni pē peseti 'e 17 ka ko e me'a pē 'e taha ke tau 'ilo'i 'oku 'alu pē 'a e fiema'u ivi 'a e fonua ke lahi ange 'a ia 'oku hangē ia ko ē ko e fakahua fakapāpālangi kātaki pē Sea *it's a moving target* taimi ko ē na'a tau 'ilo ai na'e lahi pehē 'osi pē ta'u 'e taha ia toe langa mai ha ngaahi fale toe lahi ange 'a e fiema'u ia e fonua.

Liliu Pule'anga 'enau tāketi fekau'aki mo e ngāue'aki 'o e ma'u'anga ivi

Kaikehe 'a ia ko e tu'u he taimi ni Sea 'oku toe fulihi leva he Pule'anga 'enau tāketi ko e me'a eni ia 'i tu'a ia he lipooti pea 'oku ou tui 'oku fakamatala lelei pē eni he mahu'inga 'a e tafa'aki ko eni he *renewable energy* kia tautolu ke fakavave'i hono ngāue'aki 'a e *renewable energy* kae fakasi'isi'i 'etau fakafalala ki he lolo ko e 'uhinga pē ko e palopalema ko eni 'a e hikihikitō 'a e lolo 'oku 'ikai ke tau pule'i tau 'osi 'ilo kotoa pē hetau lele atu he ngaahi 'aho ni ke fai e 'utu pē ko e 'ū alā me'a pehē kuo hiki 'a e lolo ia 'o fu'u ma'olunga 'aupito.

'A ia na'e fai leva 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga ke 2025 tau teke mu'a mo e peseti 'e 70 'o e 'uhila 'oku ngaohi mei he *renewable energy* pea 'oku 'osi tali eni Sea hangē ko 'eku lau kole fakamolemole pē 'oku 'i tu'a eni ia mei he lipooti ka ko u tui ka te ne fakamaama ai 'a e mahu'inga ko eni hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'a e mahu'inga ko eni ke fai 'etau tokoni ki he feliuliuaki e 'ea mahu'inga ko eni ke tau fakasi'isi'i hono hū mai 'a e lolo mo e 'ū alā me'a pehē pea mo e mahu'inga ke fakasi'isi'i 'etau fakafalala ki he lolo.

'A ia 'oku 'alu atu ai ki he talanoa hoko ko eni mo e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga hono tauhi ko eni e lolo tau 'osi 'ilo kotoa pē Sea ko 'etau *miss* pe ha fo'i vaka 'e taha pe ko e 'uhinga ko e kovi ia 'a e 'ea pē ko ha me'a faka-*logistic* kuo palopalema 'a e lolo ia 'i Tonga ni 'oku 'ikai leva ke tau fa'a ma'u leva 'a e tu'unga fakafiēmālie ke tau hanga 'o 'ave 'o tufa e lolo ki he ngaahi feitu'u 'osi mahino pē 'enau ngaahi fiema'u pea na'e mo'oni pē Fakafofonga na'e 'osi fai e ngāue 'osi eni e ta'u 'e fiha hono talanoa'i pē 'e lava 'o fakatahataha'i 'a e ngaahi kautaha lolo ko eni 'oku tākaki e lolo ke

lava ai 'o lahi ange ai 'a e *storage* ke lava 'o fakapapau'i 'o kapau ke tau *miss* ha vaka 'e taha 'oku kei lahi fe'unga pē 'etau lolo ke tau nofo atu'aki ki he vaka hoko mai. 'A ia 'oku toe fai leva 'a e ngāue Sea he tafa'aki ko eni ko e sio pē ko e tu'u ia he taimi ni kātaki pē 'oku 'ikai ke ...ka ko u tui 'e tokoni ke fakama'ala'ala ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga fai ha sio ko e 'uhinga ko e *energy security*.

Ko e me'a 'e taha mahu'inga heni mamafa ange e lolo 'i hono 'omai 'o *drop* 'i Fisi toe *pick* ha ki'i vaka si'isi'i 'o toe ha'u mo ia 'o 'omai ki Tonga ni. Ko e feinga leva he taimi ni na'a lava pē ha tangikē lolo 'o ha'u hangatonu pē ki Tongatapu ni 'o *float* hangatonu kae 'ikai leva ke 'ai e *cost* ko eni hono 'ave 'o *drop* 'i Fisi toe *pick* mei ai. 'A ia 'oku kau eni he ngāue ko eni 'oku fai he taimi ni na'e tali ko eni e 62 miliona ke fakalahi ko eni 'o Kuini Salote ke lava ai e ngaahi tangikē lolo pehē 'o lava hangatonu mai pē ki Tonga ni kae fai e ngāue ia ko ē ke fakalahi 'etau *storage* ka ko e sio pē eni ha feitu'u ko ē 'oku fakapotopoto hono tu'u ai ko hono 'uhinga pē ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Palēmia : ko e *energy distribution* ke fakasi'isi'i 'a e uesia he'etau fakafalala ki he lahi 'o e lolo. 'Io 'e fai 'a e ngāue ia ke ngāue'aki 'a e *renewable* ke fakasi'isi'i 'a 'etau fiema'u ka ko ko e mo'oni ia 'e kei 'i ai pē 'etau fiema'u lolo.

Ko 'etau 'u tafa'aki ko eni he *transportation* tafa'aki e me'alele mo e me'a te'eki ke fu'u ngāue'aki ha me'alele 'uhila ia pē me'alele *solar* ia 'i Tonga ni. 'A ia ko e kongā lahi 'o e 'u me'alele ko ia 'oku *queue* hotau hala te nau kei fiema'u pē 'enautolu e lolo. 'A ia 'oku hanga leva 'e he fokotu'utu'u ko eni mo e feinga ko eni ka 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'a e Fakafofonga ke *address* 'a e fiema'u ke lahi fe'unga ke lava hangatonu mai pē 'a e vaka lolo 'o ma'u fe'unga ke fakasi'isi'i 'a e uesia ka 'ikai ke lava vaka 'e taha 'o ha'u ki Tonga ni.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e mole he laine 'uhila

Fekau'aki mo e *line lost* pē ko e mole ko ia 'a e 'uhila 'i he laine tatau pē hangē pē ko ha pamu vai. 'Oku pamu atu ko ē he *Tonga Water Board* te'eki ke a'u atu ia ki ho 'api kuo mole ha peseti ia 'e fiha. 'A ia ko e me'a pehē ni 'oku fakakaukau ko e taumu'a ia ko ē 'a e ngaahi *project* ko eni mo Nu'usula 'a hono *upgrade* ko eni 'a eni 'oku fetongi ai 'a e 'u laine ko e 'u pou' uhila ko e 'u *transformer*. Ko e 'uhinga ke fakasi'isi'i ia. 'Oku 'ikai ke ke 'alu 'a e *cost* ia ko eni i he *customer* pē ko e kakai. Ko e fo'i *cost* ia ko eni ko e fo'i fakamole ia ki he Tonga Power he ko e 'uhinga he 'oku ne hanga 'o ngaahi 'a e 'uhila 'o mole 'oku te'eki ia ke ngāue'aki tau pehē 'e he kau *customer* pē ko e kakai 'o e fonua. 'A ia 'oku mahu'innga eni neongo 'etau feinga ke 'ai 'a e *renewable* ke ne hanga 'o fetongi 'a e lolo pea 'oku tau feinga ke toe *more efficient* ke fakasi'isi'i e mole noa'ia 'a e 'uhila 'i hono fakafou atu he uaea ko e 'uhinga ke fakasi'isi'i leva hono fiema'u ke *generate* pē ngaohi 'a e 'uhila ko ia.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e tokanga ki he E-Government

Fekau'aki mo e *E-Government* Sea kau eni he polokalama mahu'inga 'i hono tau pehē pē hono 'ai ke toe lelei ange e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai. Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi pole 'o e me'a ko eni, pea 'oku 'i ai 'a e va'a makehe 'i he Potungāue ni 'oku ui ko e *CERT* ko e va'a

fakatekinikale eni ke nau sio ki he ngaahi palopalema fakakomipiuta mo e alā me’a pehē ‘i he’etau ‘ave ko eni e lahi ‘etau ngāue ‘o fakafalala ki he me’a fakakomipiuta. ‘I he fakafalala pehē leva hangē pē na’a ku ki’i lave ki ai ‘aneafi ‘e ala ‘i ai leva ‘a e palopalema ‘o kapau ‘e ‘ikai ke sai ‘etau fokotu’utu’u pehē. Ka ko e taumu’a ia ‘o e *E-Government* ko e ‘uhinga pē ke toe lava ange hotau kakai ‘o ma’u ha.. Tau pehē pē ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga faingofua ange ngāue’aki pē telefoni pē ko ‘ene komipiuta mo e ‘u alā me’a pehē.

Ka ko e ki’i ongoogo pē Sea kitu’a ia mei he lipooti. Na’e hiki mai leva ‘a e polokalama *E-Government* he ta’u ni ki he ‘Ofisi Palēmia ko e ‘uhinga pē ke tokanga’i fakakātoa atu mei ha feitu’u ‘oku ala *central* hangē ko e ‘Ofisi Palēmia pea na’e kamata ia he ta’u ni ‘a hono ‘omai ko eni ke fakalele atu ‘a e polokalama ko eni he ‘Ofisi ‘o e Palēmia Sea.

Fekau’aki mo e *EIA* mo’oni ‘aupito pē ‘a e ngaahi me’a ko ia pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku *apply* ki ai pē tau fua tautau pē ‘oku sai eni ki he ‘ātakai pē ‘ikai. ‘A ia ko ‘ene tu’u foki ia he lao ko e ngaahi *project* lalahi pē ‘oku fiema’u ai ke fai ha *EIA* ‘oku ‘i ai pē ngaahi ngāue makehe ‘o kapau ko e *project* ia ko ia ‘oku ui ko e Maina. ‘Oku tau talanoa fakatātā pē eni hangē ha ‘ai ha pausa mo e ‘u alā me’a pehē kuo pau ke fai ha *EIA* sio ki hono ‘ātakai ko e hā ‘ene ala uesia ‘a e ‘ātakai pea mo e ‘u alā me’a pehē pea ‘oku fakamālō atu ai e Potungāue ia hono tali ko ena ‘a e tu’utu’uni ko ena ke lesisita ‘a kinautolu ‘oku fai ‘a e ngāue ko eni ke mahino ‘oku nau ‘i ai ‘a e tu’unga fakapolofesinale ‘oku ai mahino ‘oku nau ma’u ‘a e ‘ilo ‘oku taau ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni. ‘Oku mo’oni ‘a e Fakafofonga kau eni he tafa’aki mahu’inga ke tau sio ki he ‘ātakai mo hono ala uesia ‘i he ngaahi ngāue pē ko e ngaahi *project* ‘oku fai.

Ngāue Pule’anga ke fakalelei’i ngaahi fale kimu’a pea tō mai ha afā

Faka’osi pē fekau’aki mo e feliliuaki e ‘ea pē ko e *climate change* mo’oni e fokotu’u ia kapau ‘e ‘i ai ha’atau me’a ‘e lava ke tau hanga ‘o ngaahi ‘a e ngaahi fale ke tokoni’i ‘a e ngaahi fale he taimi ni ke nau hanga ‘o matu’uaki ‘a e ngaahi palopalema hangē ko eni ko e afā kimu’a pea toki hoko mai ‘a e afā. Ko ‘etau me’a foki ‘oku fai he taimi ni Sea ko ‘etaui tali hoko ‘a e afā fale ‘e fiha ‘oku holo langa e fale ko ia. Fale fiha ‘oku maumau tokoni’i e ‘u fale ko ia. Pea kapau te tau *proactive* ‘o fai e ngāue ko ia kimu’a mo tokoni’i ke nau toe malu ange ‘e si’isi’i leva ...

<008>

Taimi: 1050 – 1055

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e fakamole ‘i he ‘osi ko ē tō mai fakatamakí he ko e ‘uhingá te ne lava ‘o matu’uaki ange ‘a e ngaahi fakatamakí ko iá. ‘A ia ‘oku ‘i ai ai e *project* Sea he taimí ni ‘oku ui ko e *Safer School*. Ko e fai ‘i he taumu’a pehē ke fakalelei’i ‘a e ‘ū loki akó ‘i he taimí ni kimu’a he afā. He ka ‘ikai ia ko ‘etau tali tō mai ‘a e afā ‘osi e ta’u ‘e 2 toki langa ‘a e loki akó kae ako e fānau ia he tēniti.

Ko e feinga leva ia ke tau *invest* kimu’a pea toki tō mai ‘a e ngaahi fakatamakí. Feinga’i ke malu ange mo fefeka ange ‘a e ‘ū lokiakó ko e ‘uhingá ‘ikai ke ngata pe he malu ki he fānau pea ‘e si’isi’i ai ‘a e uesia pe *disruption* ‘a e ako e fānau ‘i he taimi ko ē ‘e holo ai ko ē ‘a e ngaahi fale ko eni he ‘oku mahino ‘aupito pē ‘oku ki’i matu’otu’a ‘aupito e ngaahi fale ko eni.

‘A ia ko e fakakaukau tatau ka ko e ki’i pa’anga ko ē ‘oku ma’u he taimi ní, fai’aki e ngāue ko eni ki he tafa’aki mahu’inga ko eni ‘o e akó ke fakapapau’i ‘oku malu e fānaú. Pea ‘e lava ‘e he ‘ū ‘apiakó ‘o matu’uaki ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatulá ke fakasi’isi’i ai e uesia ‘enau akó ‘i he kaha’ú. Ka ko u tui tatau au mo ia ‘o kapau ‘e ma’u ha tau tokoni ke tau tokoni’i ke tau fai e ngāue tatau ki ha ngaahi fale ‘oku ‘ikai ke fu’u lelei, ngaahi fale ‘oku tonu ke fai ha ngāue ki ai. ‘E lava leva ‘o *save* ‘etau senití hano langa fo’ou ‘a e ngaahi fale ko eni ‘i he taimi ko ē ‘e holo ai ‘i ha tō mai ha ngaahi fakatamaki. ‘A ia ko u fakamālo atu ki he Fakafofongá ko u fakatauange pe ko e ngaahi fakamatala ‘oku ‘oatú ‘oku tokoni atu ki he ngaahi me’a na’e tokanga ki aí, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmiá, Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō, fakatapu pe ki he ‘Eiki Seá pea pehē ki he Hou’eiki Kōmiti Kakató, fai ha ki’i fakahoha’a pe ki he līpooti ko eni. ‘Uluakí pe fakamālō pe ki he ‘Eiki Palēmiá pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā e Potungāue ko eni pea mo ‘ene kau ngāue hono fakahoko ‘o e ngaahi fatongia ko eni he ta’u fakapa’anga ko eni kuo ‘osí. ‘A ia ku līpooti mai ko eni kuo tau ‘i ai ‘i he ‘aho ní.

Ngaahi fakatonutonu ‘ikai fenāpasi liliu faka-Tonga mo e fakapilitānia he lipooti

Sea ko e ‘uluakí pe ko e ngaahi fakatonutonu pe, kapau ko e fakatonutonu pe kamata pea meí he fakatonutonu ko eni ki he tohi mai ko ē ki he ‘Eiki Sea Fale Aleá ‘oku ‘ikai ke tatau e fakatonga ia mo e fakapālangí. Pea ‘ikai ngata aí mo hono fakatonga’i pe sio ko ē. Kapau ‘e fakafehoanaki ia mo e fakapālangí ‘oku ‘i ai hona ki’i kehekehe. Pea ‘ikai ngata aí mo e fakatonga’i pe ngaahi fo’i lea fakapālangí ko ena ‘oku kei ‘i aí ke ki’i fakakakato pe ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea.

Pea hoko atu pe ki ai ko e peesi ‘uluakí, ko e ngaahi fakatonutonu pe ai felāve’i ko ē pea mo e, ko e me’a eni felāve’i mo e tēpile ko ē kanotohí. ‘A ia ko e fanga liliu ko ena ‘oku tonu ke 1.1 ‘oku ‘alu pe 1.3 ‘alu ‘o 2.4, 2.5, 2.6. ‘A ia te ne liliu atu e ngaahi peesi ko ia Sea ‘o tatau pe he fakatonga pea pehē ki he fakapālangí. ‘A ia ‘okú ne uesia leva mo e ngaahi peesi pe ‘i loto ‘a ia ko e 4, 5, 7 mo e 10 mo e 11.

Ko e toe ki’i fakatonutonu pe ‘e tahá ‘i he peesi ko ē 277, 278, 279, 280, 281, 282 ke toki sio pe ki he ngaahi me’a ko iá na’e te’eki ke fakatonga’i e ngaahi fakapālangi ia mo e ngaahi me’a ko iá. Ko e ‘uhí ke toki fai pe kātaki ha sio ki ai koe‘uhí ke fakatonutonu.

Tokanga ki he tūkunga e hopo vaha’a MEIDECC mo e Rotomould

Sea foki mai ki he kakano ‘o e līpooti Sea ko u fie lave pe ki he kupu ko ē peesi 9 Sea ‘oku felāve’i ai mo e ngaahi Lao mo e fekau’aki mo e tu’utu’uni mo e tu’utu’uni ngāue. Ko e konga hono 3 peesi 9 ‘oku ‘asi ai ne ‘i ai e ngaahi hopo na’e fai ‘e he Potungāue. Ko e hopo ‘e 1 ‘oku kei ‘asi pe heni ‘oku kei hokohoko atu. Ka ko e ‘eke pe kātaki ki he ‘Eiki Palēmiá, ko e hā e tūkunga ‘oku ‘i aí, felāve’i ko eni pea mo e *Rotomould* pea mo e kau me’a ko eni pea mo e *MEIDECC*. ‘A ia ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai na’e te’eki ai ke fakahoko ‘o makatu’unga ‘i he me’a fakalao ‘a e ‘eke ‘oku fekau’aki pea mo hono fili ‘o e kautaha ‘e taha ki hono ngaohi e tangikē vai ‘o ‘ikai ko e *Rotomould*. ‘A ia ko ‘eku ki’i ‘eke pe pe ko e hā e tūkunga ‘o e ngāue ko iá ‘Eiki Sea.

Fakatokanga'i sai e tu'unga fakahoko fatongia he PMS e kau ngāue Potungāue

Ko e ha'u leva ki he peesi 23 Sea, peesi 23 'oku felāve'i eni pea mo e felāve'i ko eni pea mo e fakahoko fatongia ko ē 'a e kau ngāué, 'a e me'a ko eni 'oku ui ko e PMS ...

<010>

Taimi: 1055-1100

Dr. 'Aisake Eke: ... ko u fakatokanga'i hake ko e, ko e taha eni e potungāue fu'u sai 'aupito 'enau PMS, kehe eni mo e 'ū potungāue 'oku, na'a tau fou mai ai. 'A ia ko e potungāue ko eni 'a ia ko e, sio ki he hiki ko ē 'enau fiká. Ko e ni'ihi ko ē 'oku ma'u ko ē peseti ko ē, 'a ia foki ko e tu'u ko ē 'a e fiká 'oku pehē, 'a ia 'oku ke mea'i pē Sea 1 – 5. Ko e nima foki ko e sai 'aupito ko e fai e ngāue 'o hulu atu pea fu'u sai 'aupito. Ko e tokolahia taha ia e kau ngāue ko eni peseti 'e 59. 'A ia ko e toko 103 ia 'oku nau nima pea ko e toko 64 'a ia ko e peseti ia 'e 36 'oku nau ma'u hifo 'a e rate ko ē e fā. 'A ia ko e fā foki ko e ma'u ia 'enau vāhenga hiki 'enau tu'unga e vāhengá ki he peseti 'e tolu pea ko e toko hiva pē ia 'oku 'alu hifo ko ē 'o, 'o tolu. 'A ia ko e 'uhinga foki e rate tolu ko 'enau fai ia 'enau ngāue peseti 'e 100.

Ka ko e poini ko ē 'oku 'oatu 'i hení 'a ia 'oku fu'u, 'a e kehe ko ē, 'ikai 'ilo pe 'oku, neongo 'oku fehalaaki fanga ki'i me'a ka 'oku sai 'aupito, sio hifo ko ē ki he me'a. 'A ia ko e fo'i me'a ia 'oku ou fakatokanga'i heni mahino 'aupito 'a e tokanga 'a e potungāue ko eni ki he tafa'aki ko eni Sea. Hangē ko 'eku lave ko ē 'aneafi 'oku tokoni ia ki hono hiki ko ē 'enau vāhengá he 'alu ko eni e hikihiki 'a e koloá. Kae kehe ka ko u fakatokanga'i heni ngaahi potungāue 'oku tau 'osi fou mai ai ko e potungāue eni 'oku sai tahá. Kae kehe 'a ia ko e kongá ia Sea ko u fakamālō'ia pē au mo 'eku vakai hifo 'oku fai e tokanga ki he, ki he tafa'aki ko eni Sea.

Tokanga ki he ngaahi ngāue ki he fakatau koloa MEIDECC hono 'ave ki Falepa'anga

Sea ko e ki'i ha'u pē ki he peesi 15 ko e peesi 15 Sea 'oku 'asi ai 'a e ngaahi ngāue ko ē felāve'i mo e Procurement, 'a e ngaahi ngāue lalahi 'a e potungāue 'oku 'ave ko ē ki he Potungāue Pa'angá ko ē ke fakatali kae hoko atu 'a e ngāué. 'A ia ko e fakamatala ko ē 'oku 'asi 'i hení 'a ia na'e tali 'a e ngaahi ngāue 'i he Procurement ko 'eni na'e tali ai 'a e valu 'a e 'a ia na'e 31 kātoa pea tali ai e 18 pea kaniseli e fitu pea toloi e ono. Ka ko 'eku vakai hifo ko ē ki he 18 ko ē na'e talí na'e 'i ai e tolu ai na'e 'ikai ke, project 'e tolu na'e 'ikai ke fai ia 'o fakatatau pea mo e, pea mo e fiema'u ko ē 'a e Procurement.

Ka ko 'eku 'eké pē 'a'aku ia pe na'e fakahoko ai pē ngāué ia pe na'e toe toloi 'a e tolu ko eni. 'A ia ko e, 'a ia ko e fika fitu 'a ia ko e project ia hono felāve'i mo e tafa'aki mo e Digicel mo e fika hiva poloseki ki hono toe langa hili e Hālotí pea mo e fika 27. 'A ia ko e, ko e kongá ia felāve'i mo e vili vai 'a e kolo 'e ono 'i Foa mo Lifuka. 'A ia ko e ki'i 'eke pē pe na'e fēfē 'a e ngaahi me'a ko eni?

Na'e 'asi foki 'i heni na'e 'i ai pea mo e ngaahi project na'e fakatatali na'e kaniseli. 'A ia ko e 11, 12, 14 'alu hifo ai mo e 22 mo e 23 mo e 26 mo e 31. Ko 'eku 'eke pē au pe na'e kaniseli ko e 'uhingá he ta'u fakapa'angá kae hoko atu he ta'u fakapa'anga hokó pē na'e tuku ai pē? He ko u fakatokanga'i

hifo au he kolo ‘e taha heni na’e ‘asi ia na’e kaniseli ka nau lave’i ‘e au kuo ‘osi fai mo e ngāue ia ai. Mahalo na’a ko e toloi pē ka ko u, kae kehe ko ‘eku fehu’i pē ki he, ki he ngaahi tafa’aki ko iá ‘Eiki Sea.

Ngaahi pole he ta’u fakapa’anga fehangahangai mo e potungāue

Ko e peesi hokó Sea ko e ngaahi pole ‘oku ‘asi mai pea mei he potungāue, ‘asi ia he peesi 52. ‘A ia ko e peesi 52 ko ē ‘o e lipootí ‘oku ‘asi mai ai ‘a e ngaahi pole ko ē ‘oku ne felāve’i mo iá pea ko e konga ko u fie lave hifo ki ai ‘a e (h) ‘a ē ko ē ‘oku (a), (e), (f), (h) ‘a ia ko e (h). ‘A ia ‘oku pehē ai ko e ngaahi pole ‘o e ta’u fakapa’anga 2020/2021. Pea ko e fakalea ko ē lipooti ‘oku pehē, ngaahi fetu’utaki mo e hoa ngāue mei tu’á. ‘Oku lahilahi ko e fakamatala eni,

“ ‘oku lahilahi ‘a e ngaahi fefakafe’atungia’i ‘oku ‘asi mai mei he ngaahi kautaha fakatau koloá ‘i he ngaahi fakahoko ngāue mo e lahi e ngaahi fiema’u mo e tuai e ngaahi ngāue mei he ngaahi hoa ngāue ki hono fakahoko mo hono teuteu ke kakato ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Dr. ‘Aisake Eke: ... ‘a e ngaahi vausia ‘o fakahoko ai ‘a e ngaahi lāunga lahi ‘i he taimi ‘oku feliuliuaki ai ‘a e kau ngāue mei Falepa’anga, ‘a ia ‘oku hanga ai ‘o fakatuai ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘a e fakakakato ‘o e ngaahi fiema’u fakatau koloa mo e totongi.”

Pea ko e ua pē ‘a ia ko e (h), (a, e, f, h, i) ko ena, vaivai hono fakamālohia ngaahi tu’utu’uni ngāue, pea ‘oku fakalea ‘o pehē, ‘i he potungāue fakalūkufua ‘oku ‘ikai ke mālohi fe’unga hono teke ke fakamālohi’i, fakamālohia ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue. Pea hoko ai ko ha me’a ke ‘ikai ola lelei e fakahoko fatongia ‘a e potungāue fakalūkufua. ‘Oatu pē ‘e au ‘e ‘Eiki Palēmia, ko e hā’a e tūkunga ‘i ai ha lave mai ki he ngaahi pole ko eni.

Sea ka ko e ki’i tafa’aki pē ‘e taha ‘oku ou toe hoko atu pē ki ai, ‘oku ou vakai hake ki he lipooti ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai, ka ‘oku felāve’i ko eni mo e fiema’u ko eni ‘i hono vakai’i ko ē tā ha ngaahi ‘akau mo ha ngaahi me’a tautefito ki he tongo mo e matātahi, ke fiema’u ko ē ke ‘i ai ha vakai faka’ātakai, ‘oku ui ko ē ko e *EIA*, ‘a ia ko hono vakai’i ko ē e me’a. Ka ko ‘eku ‘eke pē kātaki pē ‘Eiki Palēmia ki he tā koē tongo ‘o Matatoa, ‘a e fu’u feitu’u atu ko ia ‘a ‘ene, ko u kumi heni ‘ikai ke ‘asi pea ko ‘eku ‘eke pē pē na’e kau ia ‘i he *EIA*, ha ngāue ki ai Sea.

Kae kehe fakamālō ‘aupito mālō ‘a e ngāue ‘a e potungāue pehē ki he ‘Eiki Minisitā mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tu’u pē ke fai ha tokoni atu ki he ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga.

Kei hokohoko atu pe hopo *MEIDECC* mo e *Rotomould*

Ko e Sea ‘o fekau’aki ko eni pea mo e, ‘a e ngaahi hopo ‘oku kei lele, ‘oku ou tui pē ‘oku mahino’i pē ‘e he Fale ni, ‘oku ‘ikai ke fai ha lau ki ha *ongoing prosecution*. ‘Oku fai pē ko e me’a pē ‘oku ala

fakahoko atu 'oku fai 'a e feinga ke na fai ha femahino'aki pē ko ha *settlement* ha me'a 'oku na femahino'aki ki ai, *but other than that*, 'oku ou tui 'oku mahino'i pē 'e he Fale ni kapau 'oku 'i ai ha *court case* 'oku 'ikai ke fa'a fai ha talanoa ki ai 'i he *detail*.

Me'a ko ē na'e tokanga ki ai a e Fakafofonga ki he ngaahi 'ū *procurement*, kātaki pē Fakafofonga 'e lava pē 'o toki 'omai ha *detail* ki he 'ū *case* takitaha ko ia, kae toki lisi mai pē 'e koe ko e 'uhinga kae toki 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ē 'oku fiema'u ko ē ki ai.

Tali ki he ngaahi pole fehanga'angai mo e MEIDECC he ngāue ki he fakatau koloa pe *procurement*

Ko e ngaahi pole ko eni na'a ke me'a ki ai Fakafofonga, mo'oni 'aupito pē ko e 'uhinga pē eni ia ko e faingata'a'ia 'a e potungāue he fengāue'aki 'i he *procurement*, 'a e fiema'u ko ē 'a e *procurement* ki he ngaahi *quote* mo e 'ū alā me'a pehē, 'a ia na'e, 'oku fa'a taku ai ko e 'uhinga ia 'oku fa'a tuai ai 'a e 'ū *project* 'e ni'ihi ko e 'ikai ko ē ke lava 'o ma'u 'a e fiema'u ko ē 'a e *procurement*. 'I he tafa'aki ia 'e taha 'o e *procurement* ko e 'uhinga ia ko e 'ikai ke lelei 'a e 'ilo 'a e ngaahi potungāue fekau'aki mo e *procurement* ke nau lava 'o 'omai 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e *procurement*, 'a ia pea 'oku mahu'inga pē ia ke faka'asi mai 'oku kau eni 'i he ngaahi pole ko ē 'a e potungāue, he 'oku faingofua pē ke 'oua 'e fakakau mai ia, ka 'oku ou tui 'i he fakakaukau 'a e potungāue 'oku fiema'u pē ke talamai neongo 'e fakahoko fakalelei 'a e fatongia ka ko e kau eni 'i he ngaahi me'a 'oku mau faingata'a'ia ai.

Ko e fakamuimui ia ko ena he 'ai, Sea ko e 'uhinga pē ia na'e 'uhinga foki hono fakatahataha'i mai e ngaahi potungāue ko eni ke nau lava 'o fengāue'aki fakataha he 'e meimei felālāve'i 'enau ngaahi ngāue, pea 'oku 'i ai pē 'a e fakatokanga'i ko e pole eni 'i hono feinga'i ko ia ke hokohoko atu 'enau fengāue'aki kae 'oua te nau ngāue *in silo* pē, pē ko e ngāue fakafo'i potungāue pē ka nau lava 'o sio fakalukufua ko e potungāue ko e *Ministry* 'e taha ka nau lava 'o 'omai 'o *have a more coherent* pē ko e ngāue fakataha 'e toe ala 'aonga ange ia. Ka 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga hangē ko 'eku lau, ko e 'ū *procurement case* toki 'omai pē *detail* pea toki 'omai 'a e fakamatala 'o fakahoko ange ki he Fakafofonga, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Fakafofonga fekau'aki pea mo e langa fale 'e Tongatapu 1, 'i ai ha'o ki'i me'a mai ki ai na'a toe lava 'o liliu 'a e funga falé 'o fuopotopoto, pē 'e tapa 4 pē he ko e 'uhinga 'oku fai 'a e tokanga ki ai he me'a 'a e 'Eiki Palēmia, ke ke fai ha tokoni mai ki ai 'e Tongatapu 1, mālō.

Tui ko e lelei taha pē e langa lolotonga fakahoko he Pule'anga

Tevita Puloka: Tapu pē mo e Sea pea mo e fakataha 'Eiki. 'Oku ou tui ko e langa fale ko eni kuo 'osi, na'e 'osi fakamahino pē 'e he Pule'anga ko eni 'i he'enau tanupou 'a e fale ko ē ...

<005>

Taimi: 1105-1110

Tevita Puloka: ... na'e langa na'e kamata hono langa 'i Sopa 'oku nau to'o 'a e fo'i kongā pē ko e *stage* ko ē 'oku pehē na'e fai ai 'a e fakataimi ka nau hangatonu pē ke fakahoko e langa. 'A ia ko 'etau 'amanaki 'e vave ange pea 'oku mau kei 'amanaki pehē pē 'o tautautefito ki he feitu'u ko eni e

Sopu ‘o Taufā’ahau kae pehē ki Kolomotu’a ko e ‘ū laine mu’a ko ē na’a ne hanga ‘o uesia. ‘Oku fa’a lele atu pē ‘a e motu’a ni Sea ‘o talanoa mo e tu’unga mātu’a ‘oku nau fakahoko hono tā e mape ‘o e ngaahi langa ‘oku fai. Pea ‘oku mahino pē ko e lelei taha eni ‘oku nau sio ki ai ‘a eni ‘a e fale fungavaka ko e taha eni ‘oku ‘osi tu’u ‘i Sopu pea ‘oku ‘i ai ‘a e ma’u pē ‘a e motu’a ni ‘osi tu’u mo e ngaahi fale ‘i Pātangata ‘o langa ki ‘olunga ke malu ha taimi ‘e tō ai ha toe hake mai ai ha *tsunami* pea ‘oku hangē ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai pē ‘oku tonu pē ke tapafā pē fuopotopoto e Fale pē ko e hā e *shape* ko ē te ne ma’u ‘oku ou tui ‘oku nofo kotoa pē ia ‘i he kau ‘enisinia silive mo e kau *structured engineer* ‘a e potungāue ki hono ngāue’aki ke fakapapau’i ‘oku ne matu’uaki.

Faka’amu mo e fokotu’u na’a lava ke vave ni mai ha tau’atāina sino ki hono sivi ngaahi langa fale

Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ia ‘i he taimi ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki ki he langa fale pē ko ha me’a pē ha *infrastructure* he ‘oku mahino ‘oku te’eki ai mavahe ‘a e sino ke tu’u tau’atāina ke ne hanga ‘o sivi ‘o e langa fale. Mahino ki he motu’a ni ko e palani pē ia ne ‘osi fakahoko he Pule’anga he ta’u lahi atu kimu’a ‘e pau ke mavahe ‘a e va’a ko ia ‘a ia pē ‘oku ui ko e *building control* kau ia he me’a ‘oku faka’amu e motu’a ni ke fakahoko kae tu’u tau’atāina ‘a e Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi ‘i hono fakahoko e fatongia ko ia pea ‘oku te faka’amu mai kita ke vave ni hano fakahoko e me’a ko ia pea ke tau’atāina ange e ngāue ai pea toe mahino ange hono sivisivi’i hono fakahoko e ngāue.

Sea te u hoko atu ai pē au ki he lipooti na’e fai. Ko e taha foki e me’a ‘oku nofo e kakai ia e fonua ‘o ‘amanaki ki ai ko e pehē ‘e hanga ‘e he ivi pē ko e *renewable energy* pē ko e fou he sola pē ko e fou he fu’u i pea fai leva e lau pēseti te ne to’o e peseti ko e ta’u ko ē ‘oku tāketi e Pule’anga to’o e peseti mei he lolo.

Sea Komiti Kakato: ‘E Tongatapu 1 tau ki’i tu’u taimi nounou hifo ai fai ha’atau ki’i *break* ka tau toki foki mai.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato (*Lord Vaea*)

Sea Kōmiti : Me’a mai ‘a Tongatapu 1 hoko atu.

Kole ki he MEIDECC ke toe fakamahino ki he kakai ngaahi peseti ngāue’aki e ma’u’anga ivi

Tevita Puloka : Mālō Sea. Hangē pē ko e feme’a’aki ‘oku fakahoko he Fale ni fekau’aki pea mo e ngāue’aki ko ē *renewable energy* pē ko e *solar* pē ko e ngāue’aki ‘o e ipea ‘oku toe pehē pē foki ‘ene ‘asi ‘i he ngaahi polokalama letiō ‘a e Potungāue ‘Uhila kae pehē ki he Ma’u’anga Ivi. ‘Oku ‘i ai Sea ‘a e kakai tokolahi ia ko’enua ‘amanaki ko e peseti ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki pea talanoa’i

‘oku to’o he’e ma’u’anga ivi la’ā pē ko e *solar* mei he fakasi’isi’i ‘o e lolo, ‘oku ‘uhinga ia ‘e holo pehē ai ‘enau totongi ‘uhila. Ka ‘oku ou faka’amu pē ki he Pule’anga mo e ‘Eiki Minisitā ‘a e mahu’inga mu’a ke fai ‘a e femahino’aki mo si’i kakai ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi fakafuofua ko ia. Mahino ‘aupito mei he feme’a’aki ia he pongipongi ni ‘oku ‘i ai ‘a e mahino ‘e toe mahino ange ka ko e faka’amu pē ia Sea ‘a e motu’a ni ki he *issue* ko ia ‘o e femahino’aki mo e kakai. Mahino ‘aupito pē mo e lipooti ‘o e Potungāue ko eni mo e ngāue lahi ‘oku nau fai mo mafasia ‘i he ngaahi me’a kotoa na’e hoko ‘i he fonua ni pea ‘oku fakamālō lahi atu ai ‘a e motu’a ni ia pea mo e fokotu’u atu pē ‘a e motu’a ni mālō Sea.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 1. Mahalo kuo fai ha, me’a mai Fakafofonga ‘Eua.

Kole & fokotu’u ki he Pule’anga ke a’u ki Tisema lava faka’inasi fiema’u tangike vai ngaahi fāmili toe si’i pea lava ‘i ‘Eua

Dr. Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘a ‘Eiki Minisitā ‘aneafi ‘o fekau’aki mo e tufa ‘o e tangikē vai. Ka ko e kole pē eni ia ‘Eiki Minisitā he kuo fai e tufa pea ‘oku fai e toe ‘i he ngaahi vahefonua kātoa pē. Ka ‘oku hangē ‘oku ki’i fakatupu fakakaukau ki he kau toe pea hangē ‘oku ki’i fakamamahi he taimi ‘e ni’ihi. Ka ko e *issue* mahu’inga foki ‘a e me’i vai inu ko ia ‘oku ma’a. Pea ko e fokotu’u atu pē mu’a mo e kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ke ‘ai pē mu’a ha’atau ngata’anga ki he tufa ‘etau tangikē vai. Ko u ‘ilo pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi toe ‘i he ngaahi vahefonua ko ‘Eua toe si’i ‘aupito pea lava. Ka ko e anga pē ‘o e kole atu he koe’uhi kapau ko Nu’usila pē ko ‘Aositelēlia ‘oku ne fakapa’anga mai ‘etau toenga tau ‘ai pē mu’a ke ngata pē ā ‘i Tisema he ‘oku ‘alu atu eni ki he to’u ‘uho’uha na’a lava tānaki ‘i he ngaahi fāmili ha me’i vai ka ‘oku ‘alu ke vivili ange he koe’uhi ‘oku ta’epau ‘a e tu’u ko ia ‘a e ‘ea ki ha la’ala’ā. Ka ‘oku mahu’inga kia nautolu ‘a e me’i vai ia pea ko ia ‘oku fai atu ai e kole pē ko e hā ‘a e toenga he ko ena kuo ma’u ‘a e 300 pea ‘oku sai pē ia tufa pē ia ‘i Tongatapu ni kai ke ‘i ai ha palopalema ke mou taki 30 kae hala ‘a e ngaahi vahefonua ia ‘i tahi. Ka ‘oku a’u ki he tu’unga ‘oku si’i sio mai ‘a e fa’ahinga ko ē ‘oku toe pea te nau ...

<008>

Taimi: 1135 – 1140

‘Eiki Minisitā Lao: Fakafofonga ke u ki’i tokoni atu Fakafofonga. Ko e tufa ‘i Tongatapu ni ke nau toe hopo ai ke hā.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō ‘Eiki Minisitā, sai pē kuo ‘osi e taimi ia ko ia. Ka ko e ‘ai pe ko e fokotu’u atu pe mu’a ‘e ‘Eiki Palēmia ke tau ngata pe mu’a ‘i Tisema. Ke tau a’u atu ki he ta’u kaha’u ta’u fo’ou ‘oku ‘ikai ke tau toe pōtalanoa ki ha tangikē vai. Tau hiki atu e talanoa ki ha tu’unga kehe.

Tokanga ki he polokalama to ‘akau ‘e 1 miliona he ko e fakaili ‘akau lahi ‘e fai

Ko hono ua ‘e Sea ko e tāketi ko eni ko ē ki he fu’u ‘akau ‘e 1 milioná, ‘oku sai pē tāketi ‘e Sea ka ko e fehu’i pe ki he ‘Eiki Minisitā pe ‘e anga fēfē hano fakahoko e ngāue ko eni. He ko e fu’u ‘akau ‘e 1 miliona pe ko e ‘ai ke tau tō ha ta’u ‘e 5 ka hoko ma’i pe ko e hā? He ko e fakaili ‘akau lahi ‘e fa’i ia ‘i he 1 miliona ko eni. Pe ‘oku tau kamata’aki ha 1 kilu, ka ‘oku sai ‘a e fakakaukau ia ka ko e hā e

fa'ahinga 'akau 'oku 'ai ke tau tō. 'Oku ou tui ko e 'akau lelei taha ke fai e ngāue ki ai ko e 'akau ko eni 'okú ne pukepuke e kekelelé mo 'aonga ko ē ki he kakaí ke fakafo'ou'aki honau falé hangē ko e pōtalanoa 'anenaí, mālō Sea.

Tali Pule'anga ki he fiema'u tangike vai mei 'Eua

'Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie, tuku pe mu'a ke tali atu 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá. Fekau'aki ko eni mo e tangikē vai 'a ia ko e tangikē vai eni 'e 300 ne 'omai mei Siaina. Pea 'oku pehē hangē pe ko ē 'okú ke mea'í ko Tongatapu 'oku kei toe lahi taha he taimi ní fakatatau pē ki he fika ko eni 'oku mau ma'ú. Kae toe lava pe 'o toe fakalelei ange 'ū fika meí he tohi kakai ko ē na'e toki lava 'i Nōvema he ta'u kuo'osí.

Fekau'aki ko eni mo e fakangata e tangikē vai ki Tisemá 'oku ou tui Fakafofonga 'oku tau taimi ko ē 'oku tau fiema'u tokoni aí, ko e hā pe tokoni 'oku ma'u maí 'oku ou tui ko e me'a lelei pe ke tau tali. 'O kapau 'e ma'u ha tangikē vai he ta'u kaha'ú ko 'etau me'a pe 'oku fai ko e fakamālō pe mo tali e ki'i koloa ko iá. He 'ikai ke tau fakafoki ha ngaahi 'ofa 'o kapau 'oku 'omai mei he'etau kau kaungā ngāue ko eni he ngaahi fonuá. Ka 'oku mahino 'aupito pe 'a e lahi 'a e ngaahi ngāue ke faí pea ke tau *prioritize* pe tautolu mo sio ki he mahu'inga ange e ngaahi me'a 'e ni'ihi. Ka 'o kapau pe 'e 'i ai ha 'ofa ia meí ha fonua ke ma'u ai ha tau ki'i me'a pehē 'oku ou tui pe 'oku fakapotopoto pe ke tau tali. Pea toki vakai 'a kinautolu ko eni 'oku nau fu'u fiema'u ange 'a e tangikē vai.

Na'e toe 'i ai koā ha me'a kehe kātaki Fakafofonga na'a ke toe tokanga ki ai pe ko ia pe na'e

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia 'Eiki Minisitā na'e fai tokangá ki he polokalama tō 'akau 1 milioná kātaki.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e polokalama tō 'akau 1 miliona

'Eiki Palēmia: Ko e 1 miliona, 'oku 'i ai 'etau kau foki ki he *climate change* mo 'etau feinga ke fakahoko ki māmani ko e hā 'etau me'a te tau tokoni ai ki he feliuliuaiki 'o e 'eá. 'Oku kau ai mo hono malu'i 'a e konga tahi peseti 'e 30 'o Tonga ní. 'A ia 'oku tokoni ki ai SMA mo e 'ū me'a pehē. Pea 'oku hangē ko 'eku fakalea 'aneafí he 'oku 'ikai ko e fa'ahinga 'akau pē 'e ni'ihi. 'Oku mahino 'aupito pe 'a e mahu'inga ia 'akau ko ē ke ne ta'ota'ofi 'a e holo atu ko ē 'a e kekelelé ki tahí. Ka 'oku toe mahu'inga pe ke 'ai mo ha 'akau 'e ma'u ai ha mo'ui 'a e kakaí. 'A ia 'e vahevahe pe 'a e ngaahi 'akau 'e fai e fengāue'aki ko ē ki hono tufotufa atu mo hono faka'ai'ai ko eni hotau kāinga ke nau tō. Ko e 'uhingá 'e 'ikai ke ngata pe he sai ki he fonuá ke ne pukepuke 'a e *soil* pe ko e kekelelé. Ke 'i ai ha 'akau 'oku sai ko e 'uhingá pe ko e lava ma'u'anga mo'ui. 'Oku 'i ai ha ngaahi 'akau 'oku sai ko e 'uhingá pē ko 'etau tu'u tala fakafonuá. 'A ia ko e faingamālie eni ke ma'u ai ha ki'i sēniti e ni'ihi ke faka'ai'ai'aki 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ko iá ke lava 'o toe to atu ke toe lahi ange, mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue MEIDECC 2020/2021

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia pea 'oku tau mahino kitautolu ai ko ia ai 'oku loto ke tali 'a e lipooti 'a e MEIDECC 2021 kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Langa Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā Ngoué, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 14 kotoa pē Hou’eiki ko ení Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō atu, tali lelei ia ‘a e Lipooti Fakata’u ko ia ‘a e *MEIDECC*. Tau hoko atu ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé, Fakamatala Fakata’ú 2017. Ko e lipooti ko ení me’a mai e ‘Eiki Minisitā Lao.

Fakamatala Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Seniale ki he 2017

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Seá, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e, ko e kole pe ia pē ‘e lava ke ‘ai fakataha pē mu’a ‘a e 2017 pea mo e 2020/2021 koe’uhí kuo ‘osi tali foki ‘a e 18/19 ia mo e 19/20 kimu’a ia ka ko ‘ene toki fakamā’opo’opo mai eni. He ko e taimi ko ení na’e kei, te’eki ai ke ‘i ai ha ‘Ateni Seniale na’e kei Le’ole’o pē ‘a e tokotaha ko iá pea kuo ‘osi folau atu ia pea mo e Minisitā ko ia ‘o e ‘aho ko iá. ‘Eiki Sea ko e, ‘e tali pē Feitu’u na e fokotu’ú pē ‘ai taha taha pē?

Sea Komiti Kakato: ‘E kātaki ‘e ‘Eiki Tokoni Palēmia ko ho’o fokotu’u maí ke ‘omai e Lipooti ko eni ‘a e ‘Ateni Senialé 2017 fakataha mo e Lipooti ko ia ‘a e ‘Ateni Senialé he 2020 ki Sune 2021?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ho fokotu’ú ia?

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou loto pē ki ai ‘e Hou’eiki Komiti Kakató?

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ki’i, tapu pē mo e Feitu’u na pea pehē ki he ...

<000>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e taimi ko eni ‘Eiki Sea na’e kei fakataha pē ‘a e ‘Ateni Seniale pea mo e Va’a Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga ‘i he lolotonga ni kuo ‘osi mavahevahe ia ‘o mavahe kehe pē ‘a e ‘Ateni Seniale mei he Talatalaaki Hia ko ē ‘a e Pule’anga ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e

conflict of interest koe'uhi ko e 'Ateni Seniale 'oku ne fale'i fakalao mā'olunga taha ia ko ē 'a e Pule'anga, pea he 'ikai ke lava ke afe hake pē 'o toe faka'ilo 'a e Pule'anga 'i ha ngaahi hia he koe'uhi ko ia 'oku ne fai 'a e fale'i fakalao 'o ha'u ai ko ē, pea pehē pē foki 'Eiki Sea ki he taimi na'e fai ai 'a e Fakamatala Pa'anga Fakata'u 'a e Pule'anga ne 'osi 'atita'i ia pea tali 'e he Fale Alea 'i he 2017/18 ha'u ai 'Eiki Sea. Pehē pē foki 'Eiki Sea ki he 2020/2021, ne toki fai ai 'a e fetongi 'o hū mai ko ia 'a e motu'a ni ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane felāve'i 'ana mo e līpooti ko eni 'a e 'Ateni Seniale, ka ko e 'Ateni Seniale ko ia 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku ne fakahoko e fatongia ko ia 'i he lolotonga ni, pea tokotaha kehe pē ki he Talatalaaki ko ia 'a e Pule'anga 'Eiki Sea. Neongo 'a e ngali nounou 'a e patiseti 'i he taimi 'e ni'ihi, taimi lahi, ka 'oku lava pē 'o fai 'a e fatongia 'o fakatatau ki he *corporate plan* ko ē 'oku fakahū 'Eiki Sea, fokotu'u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a e Hou'eiki 'o Tongatapu.

Fehu'ia pē 'oku ngali fepaki fatongia 'Ateni Seniale he Pule'anga mo hono fatongia fale'i ki he Fakataha Tokoni

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē 'eku fakatapu ki he Komiti Kakato. Sea ko e fehu'i pē 'aku ki he 'Eiki Minisitā, he ko e tu'u foki 'i he taimi ní Sea, ko e 'Ateni Seniale 'oku toe kau 'i he kau fale'i 'o 'Ene 'Afio, 'oku 'i he, 'ai pē ke toe ki'i fakama'ala'ala mai pē 'e he Minisitā, ka ko 'eku 'eke pē, pē 'oku 'i ai ha *conflict* hono fatongia ko ia mo hono fatongia ki he Pule'anga.

Fie 'ilo ki he tu'unga ngāue Pule'anga ki he ngaahi 'ulungaanga ta'etaau ki he Tu'i & Hou'eiki

Pea 'i he taimi tatau 'oku toe fiema'u 'e au ke u 'ilo koe'uhi ko e ngaahi me'a ko eni 'oku hoko 'i he 'aho ni Sea, ko e hā 'a e ngāue 'a e potungāue ko eni mo e tokotaha ko eni ke 'uhinga ke 'omai ki he Fakamaau'anga 'a kinautolu ko eni 'oku 'ulungaanga ta'etaau 'oku takua ai 'a e Huafa 'a 'Ene 'Afio pea mo e Hou'eiki 'o e fonua. He koe'uhí 'oku hangē 'oku tukutukunoa pē ngaahi me'a pehē ni ke 'alu, pea ko 'etau tukutukunoa 'a e ngaahi me'a ko eni, 'e faka'a'au ke lahi he 'oku nau pehē pē he 'oku sai pē ia he 'oku 'ikai ke fai ha ngāue 'a e Pule'anga ki ai.

Ka ko e me'a 'oku ne hanga 'o fakatapu 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he ngaahi 'aho ni, ka koe'uhi pē mahalo 'oku, ka 'oku tonu ke tau tokanga ki ai, he 'oku 'ikai ko Tonga ia, ko Tonga ia 'i he 'aneafi na'e sai, ka ko e kuonga eni ia 'oku kovi. Ka ko e 'eke pē ki he Minisitā pē ko e hā 'a e ngāue 'oku fai 'e he potungāue ko eni ki he me'a ko eni. 'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki ai, mālō.

Fakama'ala'ala ki hono fakamavahevahe'i fatongia 'Ateni Seniale

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea, fehu'i mahu'inga eni, koe'uhi ko e fakahoko fatongia ko eni. Ko e tokolahi taha foki 'o e ni'ihi ko eni 'oku nau fai 'a e ngaahi lau mai ki he 'Ene 'Afio mo e ngaahi tafa'aki ko ia 'e 'Eiki Sea. Ko e ni'ihi Tonga nofo muli. Pea ko e ngāue ko ē 'oku 'osi fai kuo 'osi fai 'a e fetu'utaki mo e va'a ko ia 'o e *Facebook* 'i 'Aositelēlia ki ha founga 'e lava 'o fai ai, pea 'oku fai ai 'a e fengāue'aki 'Eiki Sea ki he tafa'aki ko ia koe'uhi ke ma'u lelei 'a e ngaahi fakamo'oni mo e me'a ko ia, ka ko e taimi ko ē 'e 'ai ai ko ē ki he ...

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Lao: ... faka’ilo kinautolu ‘oku nau nofo nautolu ‘i muli ‘ikai ke nau ō mai ko e me’apango ia ko e ō e ni’ihi nofo ‘ova ‘i muli pea fu’u poto ‘aupito ‘oku ngalivale pea ta’efe’unga mo e kakai tokolahi ka ko e fai ko ē ngāue ‘oku fai e ngāue ‘a e ‘Ateni Seniale. Ko e ‘uluaki fehu’i ko e kimu’a ke ne hoko ki he lakanga ko eni ‘Ateni Seniale na’e kau ia ‘i he kau *Law Lords* pea ko e taimi ko ē na’e ‘Ateni Seniale ai kuo mahino kuo pau ke fakamavahevahe’i e ngaahi fatongia ‘Eiki Sea mo e me’a ko ia na’e hoko ki’i tali nounou pē ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Ke fai Pule’anga ha ngāue ki he ni’ihi nofo muli ka ‘oku nau ‘i Tonga ni ki he ‘ulungaanga ta’etau ki he Tu’i mo e Hou’eiki

Lord Tu’ivakanō: Mālō Sea ka koe’uhí pē ke toe ki’i vakai fakalelei pē ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘i ai pē fa’ahinga ‘oku lolotonga ‘i he fonua ni ‘oku nau ‘i heni pē na’e ‘i ai pē fa’ahinga na’e ō mai mei muli ka ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai ka ko e me’a ia ‘a kimoutolu Pule’anga ke mou vakavakai’i ko e taimi ‘oku nau tu’uta ai ko ē ki Tonga ni ‘oku ‘osi tonu ke ma’u e kalasi ko ia. Kaikehe kapau ‘oku nau nofo nautolu ‘i muli ko u tui ‘oku tonu pē ke toe fai ha ngāue ia ‘a e Pule’anga ‘i he vā faka-*diplomatic bilateral* ‘ofa pē ke fai alea mo e ngaahi Pule’anga ko Nu’usila, ‘Aositelēlia he koe’uhí he ‘oku ‘osi ‘i ai pē fa’ahinga na’e foki mai ki Tonga ni ka ‘oku nau kei ...’ikai ke fai ha me’a ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pē mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki e Komiti Kakato Sea fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko e ‘omai ‘a e lipooti ko eni mo fakakakato mai ‘a e ngaahi ta’u ko ē kimu’a ka ko u lave pē au ki he ko Sanuali 2021 pē Sea ‘oku ou fie lave pē ki ai peesi 27 ‘a ia ‘oku ‘asi pē ai e ngaahi ola ko ē ngaahi hopo.

Tokanga ki he ola mo e ngaahi hopo ne ‘ulungia ai e Pule’anga

‘A ia ko e peesi 27 ‘oku ‘asi ai pē ai e hopo ‘i he Fakamaau’anga Lahi pea pehē ki he Fakamaau’anga Polisi. Ko ‘eku lave’i hifo pē he ola ko ē ‘o e ngaahi hopo hangē ko e hopo fo’ou ‘i he 2020 na’e fe’unga ia mo e ngaahi hopo ‘e 330 pea ‘i ai e hopo ai ‘e 15 na’e fakafoki ia ki he Fakamaau Polisi pea ai leva mo e ngaahi hopo na’e ‘ikai ke ui ha fakamo’oni ia talatalaaki ko e 34 pea ko e hopo ko ē na’e tukuange ko e 28 pea halaia leva ‘a e 164 ‘a ia ko e ‘uhinga ko ē ko e 28 ko ē ne fo’i e Pule’anga ia ‘i ai ‘a ia pea tatau pē mo ‘eku Fakamaau’anga Polisi kau mo ia ko e hopo ko ē ‘i he 2020 na’e 246 pea ko e hopo ko ē na’e ‘ikai ke ui ha fakamole talatalaaki na’e 100 pea na’e hopo na’e tukuange na’e 28 ko e keisi ko ē na’e halaia ko e 16 pē Sea.

‘A ia ko ‘eku ‘eke pē ki he anga ‘a e tu’u ko eni ‘a e ngaahi me’a ko eni na’e ‘ikai ke ai ha fakamole pea ‘ikai ke ngata ai na’e hopo ko eni ‘uhinga na’e ‘ikai na’a tau fo’i ai ka ko u toe lave mai pē ki he peesi 41 peesi 41 felāve’i ia pea mo e Fakamaau’anga Kelekele pea ko e palakalafi taupotu taha pē ia ko ē ‘i he 41 ‘oku ‘asi ai e lave ko ē ki he pole pea ‘oku pehē ‘ene fakamatala **“ko e taha e pole ki he**

va'a ko eni neongo 'oku 'i ai e ngaahi fakalalakaka ko e ola 'o e ngāue 'a e 'Ofisi ko eni 'a e 'Ateni Seniale mo e Potungāue Kelekele 'i he founa angamaheni, ka 'oku fokotu'u atu na'e fai 'a e ngaahi fakataha fakamāhina ka 'oku kei 'i ai pē 'a e fiema'u ki he Potungāue Kelekele ke longomo'ui ange 'i hono 'omai 'a e ngaahi tu'utu'uni pea mo e ngaahi fakamatala 'oku kole 'i he taimi pau kae malava ke teuteu'i pea mo faile 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki 'i he taimi fe'unga pea mo tokoni ki hono teuteu ke ui 'a e Fakamaau'anga."

Ko 'eku pē 'a'aku tapu pē mo e 'Eiki Minisitā ko e hā e tūkunga e me'a ko eni 'uhinga pē 'eku 'eke ko eni ko e taha eni ia e *project* lahi taha na'e ui ko e *intuition strengthening* 'a ia ko e 'osi pē lipooti ko ē 'a e kelekele ko ē 'a e Komisoni Fakatu'i pea na'e ai 'a e pa'anga lahi na'e 'ave 1 miliona ki hono fakalelei'i 'a e potungāue ko eni, ka ko eni 'oku kei 'asi mai pē 'a e ngaahi pole ka ko 'eku 'eke pē 'a'aku ko e hā e tūkunga he taimi ni he tafa'aki ko ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea te u kamata pē mei he tafa'aki ko ia ki he Potungāue Fonua mo e Savea 'Eiki Sea 'oku mo'oni 'aupito e...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Lao : .. Fakafofonga fika 5 na'e 'i ai 'a e taimi mahalo ko homau taimi ia na'e toe foaki atu ai 'a e pa'anga ko eni he taimi 'o 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō ko hono feinga'i ke ngāue'i mai 'a e *backlog* 'i he Potungāue ko eni. Pea ko eni ia 'oku toe hangehangē pē ia 'i he lāunga ko eni 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'oku toe hoko pē ia 'i he taimi ni. Ko e taimi lahi ko e fiema'u 'a e ngaahi fakamo'oni ki he ngaahi hopo mo e fakamatala 'oku mo'oni. 'Oku 'i ai 'a e 'u palopalema 'aupito 'i he uike kuo 'osi na'a ku toki lau ai e hopo, hopo ia 'a e motu'a ko e lisi. Pehē 'e he lipooti ia ko ē 'a e Potungāue ki'i me'a kehe eni ia ka ko 'eku fakatātā pē 'Eiki Sea. Ko e lisi kuo 'osi *expire* pea toe lisi 'enautolu ia ki he tokotaha ko eni 'o mole ai 'a e 200000 'a e motu'a ko eni. 'Osi ko ia toki fakatonutonu hake ia tā ko ē ko e lisi ia 'oku lele ia ki he 2083. Ko e fo'i fakamatala ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ko e fakamatala ta'*check e documents* ke maau 'o mo'ua ai e motu'a ko ē toe foki e lisi ia ka ko e tūkunga ē ko ē 'oku a'u ki ai e me'a ko ia.

Ko e ngaahi hopo ko ē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ui fakamo'oni ko e mahino ia 'oku 'ikai ke ma'u 'e he Talatalaaki ha fakamo'oni fe'unga ke fai'aki 'a e tukuaki'i ko ia 'oku fai 'i he'ene pehē leva 'Eiki Sea 'oku fakakaukau leva 'a e tafa'aki ko eni mo e me'a ke nau holomui 'o fakasi'isi'i ange 'a e fakamole ki he toe hoko atu 'a e hopo koe'uhi ko e 'ikai ke malava ke ma'u 'a e *evidence* lelei ke fakahoko 'aki e fatongia ko ia. Ko e 'uhinga pē ia 'oku 'ikai ke ui fakamo'oni ai 'a e ngaahi hopo taimi lahi pea ko e anga ē 'o e hopo. Mou me'a pē ki ai 'oku ai e ngaahi lao kuo fokotu'u mai ke fakalelei'i 'i he lava pē ia 'o faka'uhinga 'o 'uhinga kehe ia mei he 'uhinga ko eni na'e fatu'aki 'a e lao. Pea ko e natula pē ia 'o e falehopo 'Eiki Sea ke fai hono faka'uhinga'i fakatatau ki he tohi mo e me'a ko ia 'oku hā hinehina mo 'uli'uli 'i he tohi lao pea ko e me'a ia 'oku muimui ki ai mo e ngaahi Fakamaau'anga 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti : 'E , 'Eiki Minisita Lao 'i he lahi ko eni ko ē mo e hulu ange 'a e kelekele ngalingali ko e ngaahi kakai eni ia 'oku nau nofo 'i tu'apule'anga 'oku lahi ange 'enau tokanga mai ki he ngaahi tofi'a ko e hā ha'o me'a ki ai 'i he lahi ange 'a e ngaahi hopo kelekehe he ngaahi 'aho ni,.

Tali Pule'anga ki he lahi ngaahi hopo kelekele 'oku fakahoko

'Eiki Minisitā Lao : 'Io ko e pango pē ia 'Eiki Sea 'oku ai e ngaahi me'a 'e ni'ihī ko e ngaahi *claim* pē ia 'oku ai e ni'ihī 'oku 'i ai 'enau totonu ki he ngaahi kelekele pea 'ai ai hono 'eke. Pea 'oku ai 'a e ni'ihī ne 'alu 'o fuoloa ki ha feitu'u pea ko 'ene toki foki mai toe fai hono feinga ke fakafoki ange 'a e kelekele. 'A ia ko e me'a pē ia 'oku pau ke fai ke hoko 'Eiki Sea. Ko e me'apango pē 'oku kē ai e ngaahi fāmili tokolahi 'i he ngaahi kelekele tupu'a 'o e ngaahi fāmili pea 'e makatu'unga pē ia 'Eiki Sea makatu'unga lahi pē ia 'i he fāmili. Pea 'oku 'i ai pē ni'ihī 'oku ki'i takatakai pē 'o sio mape 'o tala'api atu ia ki ha 'api 'o ha fāmili. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fāmili ia 'oku lāunga mai mei Falaleu kuo 'ohovale pē kuo nau toki ō atu nautolu ta 'oku lēsisita 'a e 'api ia ko ē 'enau kui 'anautolu 'oku nau lolotonga nofo ai he kaume'a ia 'oku nofo Tongatapu ni. Te'eki ai ke nau fetaulaki nautolu. Kaikehe Sea ko e anga pē ia 'a e me'a kuo pau 'oku 'i ai 'a e ki'i mahu'inga makehe ange 'a e kelekele ...

<008>

Taimi: 1200 – 1205

'Eiki Minisitā Lao: ... he ngaahi 'ahó ni pea 'oku takitaha 'eke pē ha'ane fa'ahinga totonu ki ai. 'Oku hoko ai e ngaahi lahi e palopalema ko ia 'i he kelekelé, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Hou'eiki 'o 'Euá.

Tokanga ki he mole ngaahi 'api he malu'i 'aki nō mokisi

Lord Nuku: Tapu pe mo e Sea kae pehē foki ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea ko e fakahoha'a ko ē 'a eni ko ē 'oku fai ki ai tokangá 'Eiki Sea ko e fekau'aki pea mo e lao ko eni ko ē ki he fakamo'ua'aki ko ē 'o e ngaahi kelekelé pe ko e mōkisi.

'Oku lave'i pe 'e he motu'á ni 'Eiki Sea 'oku fu'u lahi 'aupito 'auptio 'a e ngaahi kakai na'e kamata mai eni mahalo 'e he lao ko eni 'oku mea'i pe 'e he 'Eiki Minisitā, 'e he , 'Eiki Minisita Lao. Ko hono fakalao'i ko eni ko ē ke ngāue'aki e fakamo'ua' kae malu'i'aki e ngaahi kelekelé. Pea ko e 'uhinga ko ē 'oku fai ai e hoha'a ki ai 'Eiki Sea he kuo 'oku ki'i fihī ki he motu'á ni 'a e taimi ko ē 'oku hanga ai 'e he pangikē 'o tuku atu ko ē 'ū 'api ko ē 'oku nau hanga 'o puke mai 'api e kakaí.

Pea 'oku hoko foki e taimi ni ia ka 'i ai ha motu'a na'e fakamo'ua pā ia 'o malu'i'aki hono 'apí kapau ko ha'ane kilo tenga'i hina 'e 5. Pea toutou totongi tupu foki e pangikē ia 'o 'alu ia 'o 'ikai toe lava 'e he motu'a ia 'o fakafoki. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea ki he fo'i mafai ko eni pē 'oku kei fakalao hono fakapa'anga'i ko ē 'o tuku atu e 'api ia ko ia ki he ta'u ia 'e uofulu tupu. Pea 'osi ko iá ko e fakakaukau e motu'á ni ko e me'a ko ē na'e fai'aki ko ē e nō 'oku 'ikai ke a'u ia ki he siliní. Ka 'oku to'o e monū ia e 'api ia ko iá 'o 'ave 'aupito ia 'e he pangikē ia 'o 'ave ki ha tokotaha 'okú ne hanga 'e ia 'o tāpuni e mo'ua.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea 'oku ou tui 'okú ke mea'i pē 'a e ngaahi kelekele ko iá 'oku 'ikai ke toe lava ha 'eke ia 'a e kakaí. Pea ko e taimi ko ē 'oku tuku atu ai 'e he pangikē ko ē 'a e ngaahi konga kelekele ko iá 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha monū'ia ia e kakaí 'e ma'u mai mei hono toe fakatau fo'ou ko ē ko e 'o e lisi ko iá.

Ka ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'a ia he 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito e kelekele ko ē e kakaí 'oku mole 'i he fo'i faingamālie na'a nau pehē ko e faingamālie ka 'oku puke ia 'e he pangikē pea 'osi ange ko iá 'oku lahi ange e kakai mulí 'oku nau hanga 'enautolu 'o fakatau 'ū nō ko iá. Tatau pe 'i he 'api 'uta, tatau pe 'i he 'api kolo. Ka ko e tokanga ki ai 'e , 'Eiki Minisita Lao koe'uhí ko e lao ko ení 'oku mama'o e lao ko ení pea meí he fakatau kelekelé pe 'oku 'osi tu'u ofi 'aupito 'aupito ia 'i he me'a 'oku ta'ofi 'e he Konisitūtoné, tapu ke fakatau ha kongā kelekele.

Ka 'oku fakalao'i foki 'aki 'o pehē ko e mōkisi, ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a he 'oku mole 'ū 'api ia 'o ta'u lahi 'aupito. 'Osi 'i ai mātu'a Tonga ia 'oku hē holo ia 'i hala he 'ahó ni, 'i he founga ko ē ko e 'oku fai'aki e nō. Neongo pe ko e ngaahi totonu ko iá 'osi fai pē 'a e femahino'aki 'i he laó, 'a eni ko ē 'e ala foki 'a e ngaahi mōkisi. Ka ko hono fakalao'oa Sea 'oku fai ki ai e hoha'a he kapau 'e hanga 'e he pangikē 'o tuku atu ko e nō hangē 'a ē ko ē nau fakalea atu ko ē 'anenaí.

Ko e nō ia na'e pa'anga pē 'e 3000, pea totongi tupu ia he ta'u 'e 3, 'alu hake e nō ia 'alu ia 'o 5000 pe 'oku fiha. Pea tuku atu e 'api ia ko iá ki ha taha fo'ou te ne hanga ko ē ko e 'o totongi mai e fo'i nō. Ka 'atu ia ki ai ha ta'u ia 'e 30 'e 'ikai ke lava 'e he fo'i fakatau ko iá ke totongi e nō ko ē 'a e motu'a pea fakafoki mai ā hono 'api ki ai? Pe 'oku fakapisinisi'i leva ia, 'o hala e motu'a ko ē kae mole hono 'api pea tupu leva e pangikē. 'Oku 'uhinga ki ai e fakahoha'a Sea he ko u tui 'oku mea'i pe 'e he Feitu'u na pea 'oku mea'i pe ...

<010>

Taimi: 1205-1210

Lord Nuku: ... 'e he Fale ni ke, ke fai hano toe fakakaukau'i 'a e 'ū founga ko iá ki hono ngāue'aki ko eni ko ē 'a e malu'i 'aki 'a e kelekelé 'a eni ko ē 'i he Lao Mokisi. He ko 'eku tuí ko e lao pē eni mahalo na'e paasi pē he Falé ka ko 'eku tuí kuo fuoloa 'ene maumau ko e ko ē ki he kelekele 'o e kakaí. He 'oku tautautefito foki ki he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha, 'oku 'ikai ke 'i ai ha ma'u'anga pe ko ha ngāue mahino. Ka ko e mahino foki ko ē ko e mahu'inga ko ē kelekelé pea tali leva ia ke malu'i 'aki 'a e 'ū nō 'e ni'ihī.

Tui tonu ke toe vakai'i he Fale Alea e Lao Mokisi he 'oku ngali ke uesia ai e Lao Tapui Fakatau Kelekele

Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a pe 'oku, 'oku ou tui 'oku tonu ke toe vakai'i 'e he Fale ni 'a e lao ko iá. He ko u tui au ia 'oku 'alu atu ia 'o ofi ia, ofi 'aupito, 'aupito ia he fakakaukau 'a e motu'a ni ki hono fakatau ko ē 'o e kelekelé pea mole 'aupito ai. Ko e 'uhinga pe ia 'a e hoha'a 'Eiki Sea na'a tokoni mai 'a e Hou'eiki Pule'angá he ko u tui au 'oku tonu ke toe fakalelei'i 'a e lao ko ení. He na'e makatu'unga ia 'i he fai e ngoue pea ola kovi e ngoué. Manatu'i ko natula ia 'oku 'ikai foki ke tau lava tautolu 'o pule ki ai ka ko e mahu'inga ko ē 'o e kongā kelekelé ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'a 'Eiki Sea. Kapau 'e fai ha ki'i tali mai pea mei Taumu'a kae 'uhí kae toki hoko atu ha fakamalanga pe 'oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u 'oku tonu ke liliu e laó. Ko ia pē Sea mālo.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Komiti. 'Eiki Sea 'i he kuohilí mahalo kimu'a 'i he 1990 na'e kei tu'u pē kupu ia he Lao Kelekelé, ke, he'ikai ngofua hono mokisi 'o e ngaahi kelekelé. Ka koe'uhí ko e fie nō ko ē 'a e kakaí 'i he pangikē pea 'ikai ke 'i ai ha me'a malu'i, ko e 'uhinga ia

na'e mahalo na'e liliu ai 'e he kau fa'u lao ko ē 'o e 'aho ko iá 'a e kupu ko ení 'o to'o 'o fai ai e mōkisi ko eni 'oku hoko 'i he taimi ni.

Ka ko e taha foki 'a e me'a 'Eiki Sea 'i he taimi 'oku mokisi ai 'a e kelekele 'o e kakaí, 'o kapau na'e 'ai ha kongá 'o e nō 'o fakalalakaka'aki 'a e kongá kelekelé. Kapau na'e 'ikai, ko e 'omai ia mei ha feitu'u kehe 'o malu'i 'aki ha nō he feitu'u kehe, 'ikai, 'oku ta'efakalao ia ke mōkisi 'aki 'e he me'a. Ka na'e fa'u pē 'e he mātu'a fa'u lao ia 'o e fonuá ni kimu'á 'Eiki Sea 'etau laó ke malu'i koe mo au. Na'a nau fa'u pē 'enautolu ke pehē. Ko tautolu pe ia na'a tau toki fakatonutonu 'o tu'u ai 'o tau a'u mai ai ki he tu'unga ko ē 'aho ní ka ko e me'a kotoa pē 'oku lava pē ia 'o fakatonutonu. Ko e Lao pē 'a Sihová 'oku 'ikai ke lava 'o fakatonutonu Sea. Ko ia 'oku tuku atu pē ko e hā e me'a 'oku laumālie lelei ki ai e Fale 'eiki ni ko e ngāue pe ia 'e faí 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito e feme'a'aki Hou'eiki. Toloí e Fale Aleá ki he 2.

(Toloí e Falé ki he 2 ho'atā.)

<002>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea. (Lord Tu'iha'angana)

'Eiki Sea le'ole'o: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke hoko atu ai pē 'etau ngāue ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. Liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato.

(Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a 'anga, Lord Vaea)

Sea Komiti Kakato: Hoko atu 'a e lipooti ko eni 'a e 'Ateni Seniale, na'e 'i ai 'a e me'a ai 'a e , 'Eiki Minisita Lao, na'e kei lolotonga me'a mai ai ki he fekau'aki pea mo e lao. Hoko atu.

'Eiki Minisitā Lao: Sea fokotu'u atu.

Pālōti 'o tali Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Ateni Seniale 2017 & 2020-2021

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u ē, ko ia 'oku mou loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'i he 2017 pea mo e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'i he 2020/2021, kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, , 'Eiki Minisita Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ikonōmika, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Havea Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 10.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali eni kātaki ‘o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Līpooti Fakata’u Potungāue Fakamaau’anga, 2020-2021

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia. Ko e, tau hoko atu, Līpooti Fakata’u ko ia mei he Potungāue Fakamaau’anga, 2020 ki he 2021, kole heni ki he , ‘Eiki Minisita Lao ke ‘i ai ha’ane me’a mai fekau’aki pea mo e Potungāue Fakamaau’anga. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e Fakamatala Fakata’u eni ‘a e Fakamaau’anga ‘i he Fakamatala Fakata’u ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e Pilīsone pea pehē foki mo e Komisoni Fili, ka ‘oku ‘i ai mahalo he ‘asenita ‘oku kau ai pē ‘a e Līpooti ‘a e Komisoni Fili mei he fili lahi ko ia ‘a e 2021.

‘Eiki Sea ko e fakapa’anga ko ia ‘o e patiseti ko ē ‘a e potungāue ni, ko e peseti ‘e 90 tupu ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga pē ‘a e fonua, ko e konga lahi ia ‘o e ngaahi fakapa’anga ko eni ‘Eiki Sea ko e ngaahi, kau ‘a e Fakamaau’anga ia ‘i he ngaahi sevesi fekau’aki mo e Konisitūtone. ‘A ia ko ‘ene fakatefito e ...

<005>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Lao: ... ‘a e ngāue ko eni ‘a e Fakamaau’anga ki hono fakamamafa’i ‘a e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone ke mahino ‘a e pule ‘a e Lao ‘i he fonua ni. ‘Oku ‘i ai e Pilīsone ‘Eiki Sea mahino ‘aupito pē ‘i he ngaahi ta’u ko eni kuohili ‘oku lolotonga fai e fakalaka lahi ‘i hono tauhi ko ia ‘o e pilīsone ki he ta’u pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘amanaki ‘Eiki Sea ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi ‘amanaki ‘e a’u atu ki he kaha’u ‘oku toe mālohi ange va’a ko eni ‘a e pilīsone ‘oku tauhi foki ai ‘etau fānau ko ia kuo fai e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga kiate kinautolu pea neongo ‘oku fai e tu’utu’uni ko ia ‘a e Lao kia kinautolu ka ko e kei *human beings* pē ‘Eiki Sea pau pē ke kei fafanga pē kinautolu mo tauhi kinautolu ka ‘oku fai pē feinga ke lava pē ‘o *self-sustain* pē ‘e he ngaahi pilīsone ‘a ‘enau *budget* ko ia ‘i he ngaahi ta’u.

Ko e Komisoni Fili ‘Eiki Sea ko e fili ko ē ‘o e 2021 ‘o hangē pē ko ē ‘oku mou mea’i hono ola mo e ngaahi lāunga ē na’e fai fakatatau ki he Lao ko ia ‘o e Fili pea ko hono ola ia kuo tau ‘i ai he ‘aho ni ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia heni ‘i he Fakamaau’anga ‘oku kei *ongoing* he ‘ikai ke lava ‘o fai ha lave ki ai ka ko e me’a pē ‘oku mahino ‘Eiki Sea ‘a ia na’e ‘i ai ‘a e Fakamaau Lahi ko Laki Niu ne ‘osi ‘a ‘ene alepau pea kuo ‘i ai hono fetongi ‘e taha ‘a e Fakamaau Tonga pē pehē foki ki he fakalahi mai ‘a e kau Fakamaau Polisi ‘o ‘i ai ‘a e Fakamaau Polisi fo’ou ‘a ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e sio ‘i he taimi ni ‘Eiki Sea ‘e a’u atu pē ki ‘amui ‘oku ngāue ko e ngaahi kau Fakamaau Polisi kau ma’u mata’itohi. Ko e tu’u he taimi ni kuo a’u eni ‘o toko tolu ‘a e mata’itohi lao ‘oku ‘i he Fakamaau’anga Polisi ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘amanaki ‘e tokolahi ange ‘i he kaha’u.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu 'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea mo e lipooti ko eni 'a e Komisoni Fili 'oku hoko hake ai pē eni 'Eiki Sea ko ē na' a ku lave ki ai ne lava lelei pē fili pea ko hono ola 'oku tau 'ilo kātoa pē he 'aho ni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Alea'i fakataha Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'anga 2020/2021 & Lipooti Komisoni Fili 2021

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e feme'a'aki ē he Komiti Kakato 'oku kole mai he 'Eiki Tokoni Palēmia ke fakataha'i pē 5.4 pea mo e 5.5 'a ia ko e 5.4 Potungāue Fakamaau'anga 2020 ki he 2021 fakataha 'i ai pea mo e Komisoni Fili 2020 mo e 2021 'a e lipooti 'i hono fakahoko 'a e fili 'o e 2021.

Ko u tui 'oku me'a lelei pē ki ai 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato ke fai pē ha feme'a'aki lōua ki he ongo lipooti ko eni 'i he taimi tatau 'i ai ha poupu pē ki ai mou poupu pē ki ai mālō tau hoko atu. Fakataha lōua pē homou feme'a'aki fekau'aki mo e Potungāue Fakamaau'anga kae 'uma'ā foki 'a e Komisoni Fili ko ia kapau teke me'a mai ki he Komisoni Fili pea ke fakahoko mai 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai pehē foki ki he peesi ko u tuku atu ke fai ha feme'a'aki mai fekau'aki mo e ongo lipooti ko eni mālō. Me'a mai Fakafofonga 'Eua Fakafofonga 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea tapu pē mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e tēpile e Hou'eiki Nōpele pehē ki he...

<007>

Taimi: 1420-1425

Dr. Taniela Fusimālohi : ...kaungā Fakafofonga. Ko u fakamālō pē hono 'omai 'a e lipooti ko eni pea 'oku mahu'inga pē ke fai ha'atau talanoa ki he ngaahi me'a lalahi ko eni 'oku hā mai 'i he lipooti. 'Oku ou fie lave atu pē au ki he lipooti ko eni 'a e Fakamaau'anga pea 'oku ou fakamālō ki he me'a ko eni 'oku ui ko ē ko e Uike Fakamaau'anga he 'oku tokoni lahi ia pea 'oku ou tui na'e hā mai pē mo ia 'i he lipooti ko eni na'a tau toki mavahe mei ai 'Ateni Seniale hono fai ko ē 'a e fakamahino'i ko ē lao 'o e fonua ki he kakai. Ko u tui ko e me'a mahu'inga ia he ko e tu'u foki ko ē 'a e lao 'oku 'ikai ko ha fo'ui ia 'o e Fakamaau'anga ke 'ikai ke mahino'i 'e he kakai 'a e lao. Ka ko u fakamālō 'i he fai ko eni 'o e polokalama pehē ni ke fakamahino'i ai 'a e ngaahi lao lahi 'oku tokanga ki ai 'a e kakai. Ka 'oku ou faka'amu pē ko ha polokalama eni 'e feinga ke fakalahi ange 'i he kaha'u ke kai ke ngata pē 'i he fai tu'o taha 'i he Uike Lao kae toutou fai ma'u pē he ngaahi polokalama 'a e Potungāue.

Ko e me'a 'oku hā mai 'i he lipooti ko eni 'a e ngāue 'oku fai ki he ngaahi konivesio, Pea ko u tui Sea ko e ngaahi konivesio mahu'inga eni 'oku talanoa ki ai e lipooti he peesi 26. Ko u tui ko e 'uluaki 'e fakamo'ulaloa ko ia e kakai fefine pea ko e Konivēsio 'e taha ki he Totonu ko ē 'a e Fānu pea mo e Konivēsio 'e taha ki he Totonu ko ē 'a e Kau Faingata'ia. Ko u faka'amu pē ke ki'i fakama'ala'ala ange 'e he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e hā 'a e ngaahi ngāue ko eni kuo ta'u a'u ki ai 'i he ngaahi konivesio mahu'inga ko eni. He koe'uhi foki ko e taimi ko ia 'oku tau fakamo'oni fakalao ai ki he ngaahi konivesio ko eni pē ko e *ratification* 'oku 'i ai 'a e fatongia leva 'o e fonua ko ia ke faka'ata pē fakahū ki he ngaahi lao ko ia 'o e fonua 'a e ngaahi konivesio ko eni. 'Oku hangē foki ko e *CEDAW* kuo fuoloa 'a e fe'ao mai 'a e pōtalanoa he vaha'a taimi lahi ka 'oku ai foki mo e konivēsio ko eni ki he tafa'aki ko eni ki he fānu. Pea 'oku mahu'inga he 'oku 'i ai 'enau totonu ki he ako ko e totonu ki he mo'ui lelei pea mo e ngaahi tafa'aki ko ia.

He 'oku hā mai 'i he fakamatala fakasitesitika 'oku a'u ki he peseti 'e 33 'o e fānau 'oku nau nofo nautolu 'i he levolo ko ē 'o e ngaahi 'api 'oku masiva. 'Oku kau foki heni mo e konivesio ko ia ki he kau faingata'ia 'i he'enua ngaahi totonu tautautefito ki he ako mo e mo'ui mo e ngaahi faingamālie tatau. 'Oku ou tui 'oku 'i he toko 2000 tupu 'a e kau faingata'ia 'i he tafa'aki kehekehe 'o e mo'ui 'oku 'i he fonua ni pea 'oku totonu ke fai ki ai ha tokanga.

Ko e peesi 27 'oku 'i ai 'a e talanoa ai ki he konivēsio ki he fakafepaki'i ko ē 'o e faihala 'aki 'a e mafai. 'Oku mahino foki 'oku 'i ai 'a e ngāue 'e fakahoko 'e he Pule'anga ki hono fokotu'u ko eni 'etau Komisoni ko ē ki he Faihala pea na'e pehē ko e ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fai 'a e ngāue ki ai. Ka 'oku mahu'inga foki eni he 'oku 'i ai 'a e sio fakamāmani lahi ki he tafa'aki ko eni. Pea ko 'eku vakai fakamuimui ko Tonga ni 'oku fika 95 ia 'i he me'a ko eni ko e *perception index* 'o e fonua ko ia 'e 191 'o māmani 'i he sio ko ē ki he tafa'aki ko ē 'o e ngāue hala 'aki 'o e mafai. 'Oku tau faka'amu pē ko e ngāue ko eni te ne hanga 'o liliu 'a e sio ko ia fakamāmani lahi 'i he tafa'aki ko eni 'o e Konivēsio ko eni ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala 'aki 'o e mafai.

Hoha'a ki he tokolahi kakai 'ikai lava nau totongi 'a e totongi loa

'I he peesi 29 pea 'oku ou tui Sea ko e me'a mahu'inga 'aupito 'aupito eni 'i he peesi 29 'o e lipooti 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e Fakamaau Lahi ki he 'ikai ke lava 'e he fa'ahinga pē ko e tokolahi 'o e kakai 'o e fonua 'o kumi 'enua totonu 'i he Fakamaau'anga koe'uhi ko e totongi ko ia 'o e Fakafofonga Lao 'i he Fakamaau'anga. 'Oku lave'i pē 'e he motu'a ni na'e 'i ai 'a e ngāue ia 'oku fokotu'u mai 'a e 'ofisi ke tokoni ki he fa'ahinga 'oku 'ikai ke nau lava totongi 'a e totongi 'o ha loa. Ko e tu'unga ko ia 'o e 'aho ni 'oku 'i ai foki e tokoni ki he tafa'aki ko ia e ngaahi fāmili nau faingata'ia koe'uhi ko e fakaehaua. Ka koe'uhi ko e tafa'aki ko eni 'oku mahu'inga he koe'uhi ko e taha foki eni e ngaahi totongi 'o e ngaahi me'a pē ia kuo pau pē ke tau totongi ka tau kumi 'etau totonu. Ka ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku 'osi 'i ai 'a e sisitemi 'oku fokotu'u 'e Falepa'anga ki he ngaahi totongi ko ē 'oku ngāue'aki 'e he kau *consultant* mo e kakai pehē 'oku nau fai 'a e ngāue ma'a e ...

<008>

Taimi: 1425 – 1430

Dr. Taniela Fusimālohi: ... Pule'angá 'oku 'i ai pe hono fakangatangata pea ko e ma'u 'a e motu'á ni 'oku ou tui 'oku 'i he lēvolo ko ē ko e pa'anga 'e 600 ki he 700 'i he 'aho. 'A ia lēvolo mā'olunga tahá, ka 'oku 'ikai ke u ma'u ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa ko ē mo e lipooti mo e tokanga 'a e Fakamaau lahi. Ko e hā e ngaahi totongi ia ko ē 'oku ngāue'aki 'e he kau loeá ke fai angé ha fakama'ala'ala pea mo e founa ko ē 'oku fokotu'u'aki 'a e ngaahi totongi ko eni. He koe'uhí ko hono kumi ko ē 'o e totonú 'e ha tokotaha ko e me'a 'oku mahu'inga. Pea kapau 'e hoko 'a e ngaahi totongi ia ko eni ko ha me'a 'oku fakafe'atūngia pea ko u tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ke fai ki ai ha tokanga Sea.

'Oku ou tui ko e me'a pehē 'oku ou tokanga au ki ai 'i he lipooti ko eni ka ko hono fakalukufuá 'oku lelei 'aupito e ngaahi lipooti ia ko ē he ngaahi sitetisitika pea mo e ngaahi me'a 'oku fai ki ai e tokangá. Ka 'oku ou tui ko e ngaahi me'a lalahi eni Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tokoni Palēmiá

Tali Pule’anga ki he lahi kakai ‘ikai malava totongi ‘a e totongi e loea he ngaahi hopo

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea, ko e taha ia ‘a e me’a mo’oni ‘aupito ‘a e poini ko ia fakamuimui na’a ‘i ai ‘a e Fakafofongá ki he ‘ikai malava ko ia ‘e he kakai ke totongi ‘a e totongi loea. Pea ‘oku uesia ai ka ko e taimi tatau pe ‘oku mahino pe ki he Fakamaau’angá pea ‘oku ngofua pe ke te fai pe ‘ete hopó ta’e ‘i ai hate laiseni ‘a ha faka’iloa. Ka ‘oku toe tokoni pe Fakamaau’angá ki hono fakahinohino ‘a e feitu’u ko ē ke ‘alu ki aí.

Ka neongo ia ‘oku fai pē fakakaukau ‘Eiki Sea ke fokotu’u ha va’a fo’ou ki he *public defenders*. Ko e lolotonga ní ‘oku lava ma’u ‘a e ivi ‘o e Pule’angá ke malu’i e ngaahi fāmili ‘i he taimi ni. ‘A ia ‘oku ‘i ai e va’a ‘i Tongá ni pea pehē ki Vava’u, ‘amanaki eni ke ‘unu mai ki Ha’apai pea pehē pe ‘Eiki Sea mahalo ko ‘Eua ‘e fai pē ia mei heni. Me’a mālie pe ‘oku sai e fetu’utaki he ngaahi ‘ahó ni ‘oku lava ‘o fai ‘a e tafa’aki ko iá.

Ka ko e ‘ū totongi loea ‘oku ‘i he laó pe ia pea ‘oku ‘i ai e me’a ko e *practice direction*. ‘Oku fakalao pe ngaahi totongi loea ia mo ‘enau ngaahi houa fakatatau pe ki he tu’unga takitaha ‘oku ‘i ai ‘a e loea ‘Eiki Sea. He kapau ‘okú ke *Senior Counsel* ko ho’o fo’i talanoa pē ‘oku 200 ia ki he houa ‘e Sea. Pea ‘oku kole fakamolemole pe ‘oku te’eki ai ke lahi fe’unga e ivi ‘a e Pule’angá ke fai mo, he ‘oku fai e aleá ke a’u ki Moheloa *Society*. Ke ‘i ai ha tokoni mai ‘a e ngaahi kautaha fengāue’aki he laó ke tokoni ki he founga ko ení ke lava ‘o fakahoko ‘Eiki Sea.

Ko e ngaahi konivēsio, ‘io ‘oku mo’oni ko e kKonivēsio ko ē ki he Totonu ‘a e Fānaú, ‘Eiki Sea na’a tau toki *ratify* pe tautolu ia ki mui ka ko lēkooti ko ē ‘o e fai’anga hopó. Na’á ku *defend* ‘aki ‘e au e hopo ‘i Vava’u ia he hivangofulu tupú ‘aki e totonu ko ē ‘a e longa’i fānaú ‘o hao e hopo ia ko iá. Neongo na’e fu’u maau e ngāue ko ē ‘a e kau polisi mo e me’a ko iá ka na’e hao ki he ki’i me’a pe ko ē, ko e totonu ko ē ‘a e fānaú mo e founga ‘oku tauhi’akí.

Ka ‘oku fai e fengāue’aki ‘Eiki Sea pea mo e Potungāue, ngaahi Potungāue felālāve’í, a’u ki he Potungāue Ako, Potungāue Mo’ui pea ‘oku tokoni mai ‘a Nu’usila ‘oku lolotonga ‘i heni ‘a e ongo mātu’a ‘oku nau fai e takai holo ko ia ‘i he ngaahi koló ‘o fai ‘a e teuteu ko ia va’a ko iá ‘Eiki Sea. Koe ‘uhí ke feinga’i ke *divert* ke ‘oua ‘e a’u e fānaú ki Hu’atolitoi kae feinga’i pe ke lava ‘o fai ha fa’ahinga founga ‘e lava ke hao ai e fānaú ke ma’u ha nau kaha’u ‘oku toe lelei ange.

Fakamālō’ia Uike Lao fakalele he Pule’anga kae toe fakalahi ki he kaha’u

Ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Sea ko e uike ko ē laó ...

<010>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Lao: ... uike ko iá kuo fuofuolao mai pē ‘ene lele he ngaahi ta’u mai kimu’á pea ‘oku kei lele pē. ‘Oku ‘i ai pē ‘amanaki ‘Eiki Sea ‘e kei hokohoko atu pē he ‘oku mahu’inga ‘a e fe’ilongaki ko ē ki he laó pea ‘oku monū’ia ‘a e kuongá ni.

‘I he taimi ni ‘oku hangē ko e ‘ū lao ko ia ‘oku tuku mai ki he Falé ni ‘oku fai e *consultation*. ‘Ikai ngata pē ‘i hono fai ‘e he Pule’angá ‘ene *consultation* ka ‘oku toe fai pē ‘e he Fale ‘eiki ni ‘a ‘ene founa ngāue hono *consult* mo feinga’i ke fakamahino’i ‘a e ngaahi lao kotoa pē kae toki lava ha ngāue ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Poupou fai Pule’anga ha ngāue ke ma’ama’a ange totongi loea ke ‘inasi ai mo e masiva

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea fakamālō atu he, ‘i he tali mai e fehu’i ka koe’uhí ‘oku ‘asi ‘i he lipooti, ko e kau loea ‘e toko 104. Ke fakatonutonu mai pē Minisitā ko e me’a ‘oku ou puputu’u au ia kapau ‘e tokolahi ha, ha fa’ahinga ‘oku nau fai ‘a e fatongiá ‘i ha sekitoa ‘oku, ‘a ia ‘oku nōmolo pē tononu pē ke ‘alu hifo ‘a e totongi ki lalo. Ka ‘oku me’a mai foki ‘a e Feitu’u na ia ‘oku fokotu’u ia ‘e he komiti pea, pea ‘oku tu’uma’u ai pe ia ai ‘oku ‘ikai ke, he ko e palopalema ko eni ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e Fakamaaú ko e ‘uhinga mai ia ke tau fai ange mu’a ha ngāue ki ai ke ki’i lava, malava ange ‘e he kakaí ‘o totongi ha loea. He ko ‘ene tu’u ‘a’ana ko ē ‘oku ‘i ai ‘eku tui ‘a’aku ia ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakatokangá ia.

Ko e kakaí tokolahi neongo ‘oku ‘i ai ‘enau tononu ka ‘oku, he ‘ikai ke lava he tokotaha kotoa ia ke ha’u ia ki fale hopo hangē ko ho’o me’á ke takitaha fakafofonga’i pē ia. Ka ko u tui ko e kakaí ko ē ko ē ‘oku toe masivesiva angé ‘oku nau faka’amu ke ma’ama’a ange totongi loea, he koe’uhí ‘oku tokolahi fe’unga ‘a e kau loea. Kapau ko e toko 100 tupu ē ke ‘alu hifo ‘a e totongi ‘o e totongi fakalao ki ha tu’unga ‘e ala lava ke si’i fua ‘e he fa’ahinga ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakamaaú. Ko u tui pē ‘oku ‘uhinga ki he tokolahi. Mālō.

Tali Pule’anga ki he tokolahi kau loea ‘e 100 tupu ‘oku ma’u laiseni

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko e toko 100 tupu ko ē loea ‘oku laiseni, ‘oku ‘i ai e tokolahi ia ai ‘oku ngāue ki he ngaahi potungāue, ngaahi kautaha ka ‘oku ‘ikai ke ngāue ki fale hopo kotoa, kotoa ‘a e toko 100 tupu ko eni. ‘A ia ‘oku, ko e hangē ko ‘eku lavé ‘oku ‘i ai ‘a e *practice direction* pea ‘i ai mo e lao ‘o e kau Fakafofonga Laó pea ‘oku makatu’unga mei ai. Pea ‘oku ‘i ai e taimi ko ‘ene ta’elava pē ko ē ke fai ha felotoi ki he *cost* kuo pau ke tuku ia ke *tax* mei he Fakamaaú Lahí mo e Failēsisitá pea toki ‘omai ko iá pea ‘oku pau leva ke loto ki ai e ongo faha’i.

Ko ia ka ‘oku hangē pē ko ‘eku lave’i ‘Eiki Sea kuo fai ‘a e sio ki ha founa ko ē ‘e lava ai ke, ke tokoni e Pule’angá ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga foki ia ke tokoni he Pule’angá ia ke malu’i, toe malu’i ‘a e kau faihia ko ē ‘i loto kotoa. ‘Ikai. ‘E ‘ai pē, ‘oku pau pē ke ‘i ai e founa ke vakai ‘aki ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku nau fiema’u ‘a e tokoní ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Hou’eiki ‘o ‘Euá.

Fehu’ia pē ‘oku ‘ikai malava ke ‘alu hangatonu ngaahi hopo mei he Fakamaaú’anga Polisi ki he Fakamaaú’anga Lahi

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea, tapu atu foki ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e kau Mēmipa e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e fie lave’i pē he motu’á ni ia ‘o fekau’aki ‘e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e , ‘Eiki Minisitā Lao ki he ngaahi hia ko eni ko ē hangē kiate au hangē ko e faito’o konatapú, hangē ‘oku, ‘oku kamata pe ia ‘i he Fakamaaú Polisi. Ka ko e anga foki ‘o e, ‘o e sió ‘e Sea ‘oku ‘i ai pē foki ‘a e

tu'unga ia 'o e Fakamaau Polisi he anga ko ē ngata'anga ko ē 'o e tautea 'o 'ikai ke tataua ia mo e, mo e fakahoko e me'á ke fai ki he Fakamaau Lahí Sea.

Ka ko e 'uhinga pē 'eku fie lave'i 'a'aku ia 'Eiki Minisitā Lao pe 'oku 'ikai ke lava ke 'ohifo e mafai ko ē lahi e tauteá 'i Fakamaau Lahí ke ngāue'aki 'e he Fakamaau Polisi. Pe ko hono toki taimi pe ia, ka 'oku 'ikai ke u lave'i pe ko e hā 'uhinga e me'a 'oku 'ikai ke malava ai ke, pe 'oku 'i ai hano fa'ahinga tu'unga e lahi 'o e, pe ko e koloa faito'o konatapu 'oku ma'ú pe ko e anga e tu'unga faihiá ke 'uhí ki he anga ko ē tauteá, 'a eni ko ē 'oku 'uhinga ai 'oku ngata ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... 'a eni ko ē 'oku 'uhinga 'oku ngata pē 'i he Fakamaau Polisi, mahalo pea ko e toki 'i ai ha tu'unga mei ai mahalo pea toki hanga 'e he Fakamaau Polisi 'o fokotu'u mahalo ke fai ki he Fakamaau Lahi.

Ko e 'uhinga pē ia, 'uhinga 'a e hoha'a ki ai 'Eiki Sea, he ko e fa'ahinga tautea mahalo 'oku mou mea'i kotoa pē anga ko ē fa'ahinga tautea 'oku lahi ange 'a e taimi lahi 'a e toloi, toloi 'o e tautea hangē pē ia hano toe malu'i pē 'o e faihia, kae toloi 'a e taimi hono hilifaki. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia Sea pē 'oku malava ke hangatonu 'a e hopo ki he Fakamaau Lahi 'i ha tu'unga 'oku 'i ai ko ē 'a e fa'ahinga ngāue 'oku fakahoko ko ē 'enautolu ko ē ki he faito'o konatapu ki he anga hono, pē ko hono fe'ave'aki holo pē ko e hā 'a e founga, koe'uhi pea ko e ki'i fakamahino mai pē ke'uhi ki he anga ko ē tu'unga 'etau lao, pea mo e anga hono tu'unga ko ē hono faka, 'alu pē ki he Fakamaau Polisi pea toki 'alu mei ai ko ē ki 'olunga pē 'oku 'ikai ke lava ke 'alu hangatonu ha ngaahi hia 'oku ki'i mafamafa ke 'alu hangatonu ki he Fakamaau Lahi Sea.

'Oku ou kole pē ke fakamā'opo'opo mai ke ki'i fakama'ala'ala mai pē he me'a, pē ko e hā 'a e 'uhinga, he 'uhi he 'oku ngali kaka pē 'a e tu'unga faihia ia ko ē faito'o konatapu ki 'olunga ka 'oku 'ikai ke fenāpasi pea mo e anga ko ē tautea. Pea ko ia pē ke ki'i fakama'ala'ala mai pē, mālō.

Makatu'unga he natula 'o e hia 'a e 'alu hangatonu ha hopo ki he Fakamaau Lahi

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea. Ko e, 'oku 'i ai pē 'a hono makatu'unga 'Eiki Sea, 'e makatu'unga ia mei he lahi, tau pehē ko e faito'o konatapu mei he lahi pē ko e *amount*, 'o e hia ko ia ki he Fakamaau Polisi pē Fakamaau Lahi, kapau 'oku laka hake ia 'i he ngata'anga ko ē 'oku totonu ke 'i he Fakamaau Polisi pē, pea 'oku tataua pē ia mo hono mafai tautea 'o e Fakamaau'anga Polisi 'e ngata pē ia, pea ka vakai pē 'a e Fakamaau'anga Polisi ia ki ha hopo 'oku natula ia ke tautea mamafa ange ia, 'oku ne toe tuku 'e ia ia ki he Fakamaau'anga Lahi, ka ko hono natula pē ia 'Eiki Sea ko e lahi ko ē 'o e hia, 'ikai ke pehē ko e toutou ma'u pē ko e hā, ka ko e lahi ko ē *amount* ko e makatu'unga mei ai 'ene 'alu hangatonu ki he Fakamaau'anga Lahi. Pea 'e 'i ai leva mo e makatu'unga 'o e tautea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi tautea koe'uhi 'oku fa'a lāunga 'a e ni'ihī 'oku tautea malu'i mo e me'a, 'e makatu'unga ia he taimi ko ē 'oku lolotonga fai ai 'a e hopo 'i he ngaahi fakamo'oni kehekehe 'oku 'omai ki he Fakamaau'anga pea 'e makatu'unga mei ai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea 'o e Fakamaau'anga ko ia, pē ko e Fakamaau'anga Polisi pē ko e Fakamaau'anga Lahi ki he lahi 'o e tautea mo e founga ko ē 'e fai 'aki 'a e tautea, 'o lava ai ke lava 'o malu'i pea mo tautea toloi, koe'uhi ko e ngaahi fāliunga 'o e hia ko ia 'Eiki Sea, mālō.

Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Mālō 'etau ma'u 'a e efiāfi ni.

Sea fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā pehē ki he'ene potungāue 'a e ngaahi ngāue ko eni kuo nau fakahoko mai 'o 'omai 'i he lipooti ko eni 'o e Ta'u Fakapa'anga ko eni 2020/2021 Sea.

Tokanga ki he fakatau koloa mei he Pule'anga ne 'ikai ke tali

Ko e fanga ki'i me'a pē ia 'oku ou faka'amu ke fai ha lave ki ai ko e 'uluaki ko e peesi 23, 'oku felāve'i ia pea mo e ngāue ko ē ko ē ki hono 'omai ko ē 'a e ngaahi koloa ko eni ki he fakatau, pea na'e, 'oku 'asi ai 'i he peesi 23 'a ia ko e ngaahi fokotu'u kātoa na'e tali, 'a ia ko e ngaahi fokotu'u na'e 'ave ki he va'a ko eni fai fakatau, 'a e fakatau *procurement* ko e *case* 'e 8, pea fokotu'u ai na'e ikai, ko e 6 na'e tali pea ko e 1 leva na'e 'ikai ke tali. 'A ia pea ko e fakamatala ko ē ki ai 'oku pehē. Ko e *case* ko ē na'e 'ikai ke tali na'e 'osi fai 'a e fakahoko 'a e fakatau ia kimu'a pea na toki 'ave ia ki he tafa'aki ko eni ko ē ki he *procurement*, na u fakatokanga'i 'a e ngāue ko eni pea toki fai. Kae kehe ko 'eku 'eke pē 'e au ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā 'a e me'a na'e hoko, pea na'e ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Dr. 'Aisake Eke: ... na'e kaniseli na'e 'ikai ke faitatau mo e founga ko ē fakatau e Pule'anga pea na'e toe hoko atu pē na'e toe kaniseli atu ai pē ia ko 'eku pē pē ko e hā e tūkunga he taimi ni 'a e ngaahi ngāue ko ia ke 'oua 'e toe...ko e Potungāue Lao foki eni koe'uhí 'oku mahino 'oku nau muimui pē ki he ngaahi me'a ko ia Sea.

Fehu'ia 'uhinga ki he tupu fakautuutu tu'unga maumaulao

Sea ko e hoko pē 'i he peesi 38 Sea ko e felāve'i eni ko ē pea mo e tupulaki ko ē 'a e ngaahi maumaulao pea ko e ngaahi fakamatala eni felāve'i mo e Fakamaau Lahi 'a ia ko e peesi 38 eni Sea ki'i tēpile taupotu ki 'olunga neongo ko e potungāue ko eni na'e 'ikai ke nau hanga 'o fakafika mai 'a e 'ū tēpile 'a ia 'oku ki'i faingata'a e me'a tau 'alu fakapeesi pē. Ka 'oku 'oku 'asi ai 'i he ta'u ko eni 'oku fai 'a e lipooti fakalao 'oku ngaahi hopo ko ē 'oku kei toe ko ē 'oku te'eki ke fai ha ngāue ki ai he vaha'a taimi ko eni ko e ngaahi hopo 'e 362.

Tokanga ki he tuai hono fakahoko ngaahi hopo he Fakamaau'anga

Kko e taimi ko ē 'oku vakai hifo ai Sea ki he ngaahi ta'u kimu'a 'a ia ko e ta'u kimu'a he 19/20 ko e 506 pē ko e 2018 ko e 380 pea ko e 2017 ko e 349 ko e 2016 ko e 417. Ko e fehu'i ko ē 'oku fai ko ē ki he 'Eiki Minisitā tapu mo ia koe'uhí foki mahu'inga ko ē ke 'oua 'e toloi e 'ū keisi, ko e taha foki ia 'a e ngaahi me'a 'oku fa'a hoko 'a e tali ko ē e hopo pea ko u 'eke pē au koe'uhí ko e tu'u ko ē 'a e tēpile ko eni 'oku fēfē anga he ko e fakafehoanaki ko ē mo e ta'u kimu'a na'e 506 'a ia ko e 2019/2020 ia. Ko e 2018 ia 'oku meimei mo e 2017 'avalisi pē ia kuo tau lave'i pē foki ko e tuai ange ko ē 'o e Fakamaau'anga pea 'oku tuai leva ai 'a e ngaahi totonu ko ē 'a ia ko e me'a maheni 'a ia ko e lea

maheni ia tuai ai pē ‘a e fakatonutonu ‘a e ngaahi totonu ko ē ‘o kinautolu ko ē ‘oku felāve’i mo e me’a. Ko u kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā ke ai ha’ane ki’i vakai mai ki he tu’unga ko ē mo e ngaahi fika ko ia he ‘aho ni.

Tokanga ki ha ngāue Pule’anga ke holoki lahi e vete mali vaha’a ta’u 20-30

Sea ko e ki’i lave hoko ko e peesi hono 67 ‘a ia ko e 67 ko e palakalafi ko ē hono fā pea ‘oku lave heni ki he vete mali pea ‘oku ‘asi ko ē heni ‘i he fakafehoanaki ko e vete mali ‘e 245 ‘i he ta’u ko eni 20/2021 ‘oku kake ia fakafehoanaki mo e ‘ū hopo vete fe’unga mo e 205 he ta’u kimu’a. Pea ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai he lipooti ko eni ko e vete mali ‘oku meimeī fakatefīto ia he ta’u motu’a ko e ta’u 20 mo e 30 pea ‘oku mahino mai he lipooti ko eni ‘a e kongā ko eni kaikehe ka ‘oku ‘ohake pē au koe’uhī ko e fika faka-*statistic* eni anga fakasōsiale e fonua ni ‘a e mahino ko ē ‘a e ‘alu pē taimi tau sōsaieti ‘oku ‘ikai ke kei ‘oku ‘asi mai e ngaahi faka’ilonga ko eni. Ko e ngaahi me’a pē eni na’e ‘asi he kuohili ka na’a tau pehē kuo ha’u e lotu mo e ngaahi me’a pehē kaikehe ‘a ia ‘oku mahino mai ko e ta’u mahalo ko e ta’u ‘oku ta’u kei iiki ‘oku fai ‘a e ngaahi kovinānīte ko eni pea ‘oku maumau ai ‘a e ngaahi me’a ko eni. Kaikehe ‘eke pē au ki he Minisitā ko e hā ‘ene me’a ‘e fai mo e fokotu’utu’u mo e tokoni ke holoki e ngaahi fika ko eni, ka ‘i he’ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni ko e fika ...

Tokanga ki he lahi ngaahi hopo

Ko e hoko atu pē ai ko e peesi 68 ‘a ia ko e peesi 68 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi hopo ko eni felāve’i mo e faito’o konatapu. ‘A ia ‘oku mahino mai mei heni ko e faito’o konatapu ‘oku ‘alu ia ki he ngaahi keisi ‘e 410 pea ‘oku mahino ‘aupito ‘a e ...ko e ngaahi hopo ko eni ko e peseti ‘e 54 ai ‘oku felāve’i ia mo e ta’efakalao pea mo hono ngāue’aki ‘a e faito’o konatapu ko e peseti ‘e 36 ko e ta’efakalao ia mei he ngaahi ngāue ‘oku nau fai ko ē hono ngaohi ‘a e faito’o konatapu. Ko e peseti leva ‘e 2 ‘oku felāve’i ia pea mo hono faka’auha ta’efakalao ko ē ‘o e faito’o konatapu pea ko e peseti leva ‘e 8 ko e ngaahi hia kehekehe. Kaikehe ‘ikai ke u lava ‘o ma’u heni ko e hā ha fika kimu’a ka ko e mahino pē foki ko e taha ia ‘o e palopalema fakafonua ‘oku tau faka’amu ke tau ngāue fakataha ke fai hano tukupū. Na’a ku lele atu au he ‘a’ahi...

<007>

Taimi: 1445-1450

Dr. ‘Aisake Eke: ... ko eni faka-Fale Alea pea ko e taha ia na’e ‘ohake ‘a e me’a ko ia. Ko e mātu’a na’a nau pehē he ngaahi kolo ‘oku nau kei sio holo pē kinautolu ki he ni’ihi ‘oku nau ‘ilo fakapapau ‘oku nau kau ‘i he faito’o konatapu. Pea kuo nau ‘osi lipooti ki he kau Polisi ka ‘oku nau kei ‘asi holo pē nautolu ia he ngaahi kolo. Kae kehe ko u ‘ohake pē ‘e au ai koe’uhi ko e palopalema fakafonua eni ‘oku tau ngāue ki ai. Ka ko ‘eku sio eni ko e ngaahi fika eni mo e faka’amu pē te tau ‘i fē ‘i he hokohoko ko eni ‘a e ngaahi palopalema ko eni.

Tokanga ki he lahi ‘asi mai e lesisita tomui e mali

Ko e fika hono hoko Sea, felāve’i ‘a ia ko e ha’u ki he peesi ko eni ki he 56 ‘a ia ko e 82 peesi 82 ‘Eiki Sea ‘oku felāve’i eni pea mo e lesisita tōmui ko ē mali. ‘Oku ‘ikai ko ha palopalema fo’ou eni ia ko e palopalema motu’a eni Sea. ‘A e kei tōmui ko ē ‘a e ‘omai ko ē ‘a e ngaahi lēsisita ko ē mei he kau Faifekau pē ko nautolu ko ē ‘oku fakalao’i ko ē ke nau fai e mali ‘o ‘omai ko eni ki he Fakamaau’anga. Pea ko ‘eke pē ia pē ‘oku fēfē ‘a e ngaahi *case* ko eni he koe’uhi ‘oku kei ma’olunga 100 tupu ‘a e ‘u

case ia ko ia. ‘A ia ko e vakai pē ia koe’uhi ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni ka ‘oku kei hokohoko atu ko e hā ha toe founa fo’ou ke fai. Koe’uhi foki he ’oku toe ‘asi pē ia he lipooti ko eni ‘oku toe ‘i ai pē mo e kau vete mali ia he vaha’a ko ē ‘aho ‘e 28 te’eki ke ‘oange ko ē mei he Faifekau ‘enau tohi mali kuo toe vete ai pē nautolu ia. ‘A ia ‘oku mahu’inga ko ē ‘a e fo’i palopalema ko eni koe’uhi ke fakavavevave. Ko e taimi ko ē ‘oku me’a ‘oku toe movete ai pē ki’i fāmili ia ‘i he fo’i me’a koe’uhi ko e tuai ko ē ‘o e me’a ko eni Sea.

Tokanga ki he lahi e mali kei ta’u si’i

Ko e nofo ko ē Sea tēpile 8 peesi 89 ki he mali ko eni ta’u si’i. ‘Oku ‘asi heni he Tongatapu ni ko e mali ta’u si’i ‘a ia ko hono ‘ai ‘e taha ko e mali ta’efakalao ē ki’i si’isi’i ko ē ta’u si’i. Neongo ‘oku mahino pē foki ‘oku pau ke kau e ongo mātu’a ‘i he felotoi. Ko Tongatapu ni ko e mali ‘e 53 ko ia mo Vava’u ko Vava’u ko e mali ‘e 8 pea ko ‘Eua ‘oku 2 ‘oku hao ‘a Ha’apai hao mo Niuatoputapu pea hao mo Niuafu’ou. Kai ke ‘ilo pē ‘oku maau ‘a e lekooti pē ‘oku ha ka ko ‘eku ‘ohake pē ‘e au ‘oku mahino ‘a e ‘asi mai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku kei hoko pē. Pea ‘oku ai foki ‘a e lave ia heni koe’uhi ko ‘etau fengāue’aki ko ia mo e *UNICEF* ‘i he feinga ko ē ‘i he kautaha ko ia ke feinga’i ke ‘oua ‘e mali e fonua lolotonga ko ia ‘oku nau kei ta’u iiki. Koe’uhi ke nau o ‘o fai e ako pea toki ‘osi ia pea nau toki o mai ‘o hoko atu ‘a e mo’ui ‘a e kakai kuo nau lalahi. ‘A ia ko e vakai pē ki ai ‘oku ‘ikai ke u ma’u ha fika he ta’u kimu’a. He na’a ku faka’amu au ke fakahū ange pē ‘oku laka kimu’a pē ‘oku laka kimui ka ‘oku kau ai e fika ko eni. Ko e ‘eke pē ki he Minisitā.

Tokanga ki he lahi ngaahi palopalema faka’api he 2020/2021

Ko e fika hoko, ‘a ia ko e tēpile fika 13 felāve’i eni ko ē mo e ‘u palopalema ko ē he ngaahi api ‘a ia ko e *domestic violence* pea ko e ngaahi palopalema faka’api. Pea ko e me’a ko ia ‘oku ‘omai ‘i he tēpile ko eni, na’e pehē ‘i he ta’u ko eni 2020/2021 ko e peseti ‘e 44 ‘o e ngaahi palopalema ko ia ‘oku hoko maumau ai e ngaahi ‘api ‘oku felāve’i ia pea mo e faito’o konatapu. Ko e peseti ‘e 85 ‘a ia ko e tokolahi ia ko e ma’u kavamālohi ka ko e toki 37 leva felāve’i eni mo e polokalama o ko ē ki muli ‘o fai ‘a e toli ‘akau. Kae kehe ko ‘eku ‘ohake pē ‘e au e ki’i siteititika ko eni ‘i he anga ‘ene tu’u. Me’apango foki na’a ku kumi na’e ‘ikai ke ma’u ha fika ‘i he ta’u kimu’a koe’uhi ke lava ki’i fakahoa mai ange ko e hā ‘ene tu’u ‘a e ‘u makatu’unga ko eni ‘oku palopalema ai ‘a e ngaahi palopalema ‘a e ngaahi ‘api. Kae kehe ka ‘oku ou sio hifo ki heni mahino kei takimu’a pē ‘a e ‘olokaholo mo e ma’ukava mālohi ‘i he palopalema ko eni pea toki fika 2 atu ai pē ‘a e faito’o konatapu...

<008>

Taimi: 1450 – 1455

Dr. ‘Aisake Eke: ... pea mo e māvae ko eni he o ki muli ‘a ia ko e palopalema ia ‘oku hoko.

Sea mahalo ko e kongā lahí pe ia mo ‘eku fakatokanga’i hifo ‘i he tēpile ko eni 14.4 ‘a e ‘ikai ngata pe ‘a e faka’amu ko eni ‘a e Potungāué ke ‘i ai ha tokoni fakalao ko eni kia kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ha tu’unga fakapa’anga ke fakahoko’aki ‘enau ngaahi fakatonutonu fakalaó. Ka ‘oku ‘omai ki heni ‘ikai ngata pe ‘i Tongatapu ni kae pehē foki mo tahi.

‘A ia ko u tui mahalo ‘oku ko e ‘uhí ko e mahu’inga ia ke fakatokanga’i pe ‘oku pehē pea mo tahi. ‘A

ia ‘oku mahino ‘oku lahilahi mo e faihia ‘a tahi kaikehe ka ‘oku mahino ‘aupito ‘a e faka’amu pe ke tokoni’i fakalukufua pe fonuá ko e ‘uhí ko ‘enau totonu ‘i he me’a fakalao ka ‘oku ‘ika ke nau ma’u ha totongi fe’unga, fu’u mamafa e kau loeá. Pea ‘oku ‘ikai ke nau si’i ma’u ha pa’anga ke fai’aki ‘a e ngāue. Ka ko u fakamālō atu ko e ngaahi me’a pe ia Sea kae fakamālō ‘a e līpootí.

Tali Pule’anga ki he ngaahi hoha’a ‘ohake Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ‘Eiki Sea ko eni ko e hangē ko ē ko e tali ko ē ‘a e kauleká ‘a e kau inu kavá ko e mo’oni. Ko e mo’oni pe ‘a e ngaahi lāunga ko ē ‘oku faí ka ko e tau ivi pē ia fakangatangata he taimi ní, fai’aki e feinga ko ení. Ko e hangē ko e ngaahi hia ko ē fāmilí ‘i ‘apí. ‘Eiki Sea ko e toki tu’u mai pe foki e va’a ko iá ki muí ni pea ‘oku ngāue lelei ‘aupito. He na’e ‘ikai ke u ‘amanaki au ‘oku fu’u lahi, tau pehē ko Vava’u ka ko e taimi ko ē ‘oku lava ‘o tu’u ai ‘ōfisi ‘i Vava’ú, fu’u lahi ‘aupito.

Ka ko e me’a ko ē na’a mau faí ko e ngāue’aki ia e fale nofo’anga. Na’e fale nofo’anga ‘e 2 e Fakamaau’angá Polisí. Pea ngāue’aki leva e taha ki he Lao ko ia e fāmilí pea ‘oku lahi ‘aupito, *busy* ‘aupito e ‘ofisi ko iá ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui pe ‘e lele pehē atu, lolotonga fai e feinga ki Ha’apai ke fakafoki mai ‘a e ‘api ko ē Fakamaau’angá na’e ‘i Ha’apai ne foaki ia ‘e he Kōvana atu kimu’a. Ka ‘oku fai e feinga ke fakafoki mai kae lava ‘o ‘ave vaka ko ení ke tu’u ki Ha’apai.

Ko Niua ‘Eiki Sea ‘oku takai pe fakamāhina kuata ‘apē ‘a e Fakamaau’anga Polisí mei Vava’u ki he ongo Niua. ‘Oku fai ko ē fanga ki’i hopo mo e me’a ko ia ka ‘oku ‘ikai ke lahi.

Ko e me’a ko ia ki he faito’o kjonatapú ‘Eiki Sea ‘oku lahi ‘i he fonuá ni pea hangē pe ko Tolitolí. Ko e tokolahi taha ‘o e kau ngāue ko ē ‘i Tolitolí, fānau tauhí. Ko e faito’o konatapu pea ‘oku ‘aonga pe ia e ta’au e kuongá ka kuo pau pe ke fai ‘a e ngāue mo e fatongiá ke felāve’i ko ia mo e ngaahi hia kehekehe ko ē ‘oku hokó. Ka ‘oku ‘ikai pe ke tuku ‘Eiki Sea ‘oku ‘alu pe taimí ia mo e tokolahi ange ‘a e kau ngāue pōpulá ia. Tokolahi pe kau loeá ia ka ‘oku toe tokolahi ange mo e kau ngāue pōpula ia. ‘A ia ‘oku fai e feinga ‘e ‘ikai ngata hono feinga’i ke nau nofó.

Ko e fakatātā ‘i he mahino kuo ‘osí na’e ki’i toe ‘asi e Kōviti’i ia ‘i Tolitoli. ‘A ia ‘oku puke e kau ngāue fo’ou, kau pōpula fo’ou na’e hū atú, toko 34. Toe puke tu’o 2 mai mo e toko 14 ia ‘i Tolitoli.

Ko e falemahaki ko ē na’e teuteu ke tauhi’aki nautolú na’e ngaahi ia he ‘uluaki tō pe ‘a e Kōviti’i ko e fakafuofuá ko e toko 20. Ka ko ē kuo 48, ko e me’a pe na’e hokó ko e kole ange kia nautolu ke ki’i hemi’i hifo ka nau hao kātoa pe he fale ko ē ki he toko 20 he’ikai ke toe lava ...

<010>

Taimi: 1455 – 1500

‘Eiki Minisitā Lao: ... ‘e he Pule’angá ia hono iví ke toe langa ha fale fakavavevave. Pea fai ai pē ‘a e me’a ko ia Sea nau ki’i hemi pe ‘o lava kotoa pē ‘o a’u ki he ‘aho ní kuo sai. Ka ko e tu’unga ia hotau iví kuo pau pe ke pule ka ‘oku mo’oni pe ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘omaí ‘Eiki Sea. Ka ‘oku hangē ko e lau ‘a e Minisitā ‘e taha he taimi atu ko ē, fai pe ngāue ki ai ‘Eiki Sea mālō fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 2.

Tui Tongatapu 2 tonu ke vakai’i Lao Komisoni Fili fekau’aki mo e ngāue e Komisoni hili ‘a e fili

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā he ngaahi līpooti lelei ko eni kuo me’a ki ai e Fale ‘Eikí. ‘Oku ou fie lave atu au ia ki he līpooti ko eni ‘a e Komisoni Filí ‘Eiki Sea. Fakamālō atu ki he Komisoni he teuteu mai e līpooti maau ko eni mo faingofua hono laú ki he fekau’aki pea mo e fili ko eni na’e toki fakahoko ‘i he ta’u kuo ‘osí.

Sea ‘oku ou tokanga hifo ki he ngaahi kongā lalahi ‘o e līpooti ko eni ‘oku a’u ki he peesi 53 ko e kongā ia fekau’aki mo e hili ‘a e filí. ‘A ia ko e hili ‘a e filí ‘oku ‘omai ai ngaahi ola pea mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘i he hili ‘a e filí.

Sea ko e me’a ko u hoha’a au ki aí, kiate aú ‘oku mahalo ‘oku ‘ikai ke kakato e ngāue ko eni ‘i he hili ‘a e filí. Mea’i pe ‘e he Hou’eiki pea pehē ki he Tonga kotoa ne ‘i ai e ngaahi me’a lalahi na’e hoko ‘i he hili ‘a e filí ‘i he ‘osi ko eni e ui ‘a e olá. Ko e ngaahi faka’ilo pea mo e ngaahi hopo ko eni na’a tau toki sītu’a mei aí.

Neongo pē ko e Fakamaau’angá ia na’e kaunga lahi ki he ngāue ko eni ka ‘oku tui e motu’á ni na’e ‘i ai pē mo e kaunga ki ai ‘a e Komisoni Filí. Ko u tui pē na’e ‘ikai ke fai hanau ngāue fe’unga ‘i he lolotonga ‘o e taimi ko eni fononga atu ki he filí, ke feinga’i ke ‘oua ‘e hoko ‘a e ngaahi faka’ilo ko eni na’e mole ai e taimi pea mo e mole ai mo e ngaahi ivi kehekehe ‘i he ngāue ko eni.

Ko ia Sea ‘oku ou faka’amu au ia ke ‘asi mai e me’a ko iá he ‘oku ‘i ai pe kaunga ‘a e Komisoni Filí ki he ngaahi hopo pea mo e ngaahi ngāue ko ē na’e fai ‘i he hili ‘a e filí. He koe’uhí kiate aú na’e ‘ikai ke fu’u mā’opo’opo ‘enau ngāue ke lava ke ta’ofi ‘a e ngaahi me’a ko eni mei he’ene hokó. Ko u tui pe ‘oku tonu ke toe fai ha sio ki he Lao ko eni ‘a e Komisoni Filí ke monomono koe’uhí ke hā mai ko eni e līpooti ka hokó ‘oku ‘asi mai he hili ‘a e filí ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ngaahi me’a na’e hoko ki Falehopo pea mo e Fakamaau’angá.

Koe’uhi kae lava ke lele lelei ‘a e ngāue ‘a e Falé Sea pea pehē foki ki he fonuá. Ko ia ko ‘eku fakahoha’a pe ia, ko u tokanga ki he ‘ikai ke kakato ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Komisoni ke faka’asi kotoa mai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he hili ‘a e filí. He ko e ‘uhí foki ko ‘etau ‘i he Fale ko eni he ‘aho ní ko e ngāue ‘a e Komisoni Filí ko hono fili mai ‘a kitautolu ki heni. Pea kapau na’e ‘i ai ha ngaahi me’a na’e hoko ‘oku tonu ke kei ‘i ai pe honau kaunga ki ai fekau’aki pea mo e kau kanititeiti mo e Hou’eiki kotoa ‘oku lava mai ki he Falé ni. Ko ia pe Sea ki’i me’a ko u tokanga ki aí, mālō e ma’u faingamālié.

‘Osi fai talanoa mo e Komisoni Fili ki ha ngāue ke fakalelei’i e Lao ki he Fili.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea, ko e Lao ko ē ‘o e Filí ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Komisoni Filí. Pea ‘i he ngāue pe ‘a e Komisoni Filí fakatatau ki he laó ko e ngaahi me’a ko eni na’e hokó ia ko e ngaahi me’a tau pehē pe fakafalehopo. Mo e ngaahi me’a ia kapau na’e fai pe ha’anau lāunga ki mu’a

ke fakahoko e 'ū tafa'aki ko iá. Pea 'oku 'i ai pe mo e tu'utu'uni 'i he Lao ko ē ki he Komisoni Filí, 'a e me'a ke fai 'e he kau Kanititeití kimu'a mo e kimui 'i he fili lahí 'Eiki Sea. Pea 'oku pau pe ke tau fakakakato e ngaahi me'a ko iá ka neongo ia ne 'osi fai e talanoa mo e Sea ko ē 'a e Komisoni Filí ki he Lao ko ení ke fai e ngāue ki ai. Pea 'oku 'amanaki ke fai ia pea kuo pau ke fai e *consultation* ki ai ...

<010>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Lao: ... ke fai e ngāue ko ení kimu'a 'i he fili hokó. Ka 'oku mālō 'aupito hono fakatokanga'i mai ngaahi *issue* ko iá. 'E muimui pē Komisoni Filí ki honau fatongia mo honau ngafa. 'A ia ko e me'a kotoa pē na'e 'osi tufaki pē ngaahi *pamphlet* ki he mēmipa kotoa, kanititeiti kotoa koe'uhí ke, ke ne mea'i mo mahino, mahino'i ha ngaahi me'a 'oku tapu mo e ngaahi me'a 'oku ngofua. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eua, Hou'eiki 'o 'Euá.

Tokanga ki he lahi tu'unga faihia koe'uhí ko e ngāue'aki e faito'o konatapu

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Kātaki pē 'e 'Eiki Minisitā ko e, ko e sitētisitika ko ē na'a tau lau ko ē 'anenai ko ē ki ai ko ē 'i he tu'unga ko ē faihiá. 'Oku mahino ko e lahi tahá 'oku makatu'unga ia he ma'u kava mālohí pea fika ua ki ai 'a e faito'o konatapú pea toki fika tolu leva 'a e ngaahi 'ū me'a kehekehe. Ko e me'a ko ē 'oku, 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea he 'oku felālāve'i pē 'a e kava mālohí pea mo e faito'o konatapú. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'Eiki Sea koe'uhí ko e anga ko ē tu'unga ko ē 'etau lao ko ē he taimi ní pea mo e tu'unga tauteá. 'Oku 'i ai 'a e fakakaukau pe 'oku mālohi fe'unga 'a e laó pea mo hono tauteá ki he'ene kaka pē ko eni ko ē 'a e tu'unga faihia ia ko ení. He ko hono, ko e anga ia ko ē hono, 'ene tu'u ko ē ko ē 'a e sitētisitiká ko e fika 'uluakí e kava mālohí pea fika ua e faito'o konatapú.

'Eiki Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he Minisitā Laó mo e Komiti Lao ko eni ko ē 'a e Pule'angá, ke toe fakakaukau'i mu'a ha founa, pe ko e tauteá pe ko e hā ha fa'ahinga founa te ne lava ke ne hanga 'o holoki 'a e, he 'oku 'asi ko ē ko ē 'i he fakamatala fakata'ú ia 'oku kaka pē ki 'olunga 'ene 'alu ko ē ko ē 'a e hia ia ko ē 'o fekau'aki mo e faito'o konatapú. Ka ko 'ene lahi ange foki, ko e me'a ko ē 'oku mahinó ko e faingofua ange ko ē 'a e faingamālié 'oku faingofua ange 'a e *access* ko ē 'a e kakaí ki he kava mālohí ki he faito'o konatapú. Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia 'Eiki Minisitā pe 'oku fe'unga 'a e laó mo e tautea ko ē he 'aho ní pea mo e anga ko ē hono tu'unga 'a eni ko ē ko ē ke lava ke ta'ota'ofi 'aki 'a e ngaahi hia ko ení.

Ko e 'uluakí 'Eiki Sea kapau te tau lau ki he, ki he tu'unga ko eni ko ē e vete malí. 'Oku hoko ia 'i he, 'i he ta'u 'o nautolu 'oku nau ngāue lahi taha 'aki 'a e kava mālohí pea mo e faito'o konatapú 'Eiki Sea. Ka ko e 'uhingá ke toe fai hano vakai'i fakalelei angé he kapau na'e 'omai e fakamatala fakata'ú 'o pehē mai 'oku 'i ai 'ene tu'u pe ko ha'ane holo 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku kole ko ē ki he 'Eiki Minisitā pe 'e toe lava ke toe fai hano vakai'i 'a e ngaahi tauteá. Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai e sio ko 'ene kaka ki 'olungá 'oku tonu leva ke 'i ai hotau fatongia ke feinga'i ke holoki 'aki 'a e me'a koení. He ko e me'a ko ení 'oku fakatu'utāmaki 'aupito 'aupito ia ki he fonuá fakalukufua kae

tautautefito ki he to'utupú. Ka ko e tuku atu pe ia 'Eiki Minisitā.

Ko hono uá ko e vete malí hangē ko e hūfanga he fakatapú, mo e me'a ko eni ko ē ko e fānau ta'efakalao pea kau ai 'a e fehu'i ko eni 'Eiki Sea. Ka 'i ai ha ongo ki'i fānau 'oku ta'u iiki ia he ta'u fakalaó pea 'oku fakangofua ia he tauhi fānau ke fakahoko pē ia pe ha mali koe'uhi 'oku na hanga 'o fakangofua. Ko 'eku fehu'i, 'oku 'ikai ke hanga 'e he fo'i fakangofua ko eni ke ne hanga 'o *abuse* pe te ne hanga 'o uesia. He ko u tui 'Eiki Sea 'oku mea'i pe ia 'e he 'Eiki Minisitā Laó pea 'oku mea'i pe ia he kakai e fonuá 'e mo'ua ia kapau 'e faka'ilo ia he ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Lord Nuku: ... pea kapau 'e fakangofua ia 'e he matu'a hangē kiate au 'Eiki Minisitā 'oku fa'a hoko pē me'a ia ko ia 'i he Fakamaau'anga 'o fakangofua pē pea fakalao pē. Pea ko 'eku fehu'i pē 'aku ia *abuse* ia 'i he feitu'u kehe pea kapau 'e 'ai ia 'e he ongo mātu'a pea sai pē ia 'oku ikai ke kau 'a e ta'u ia ko ē mo e uesia ko ē 'a e fānau ia ai, he fo'i fakangofua ka ko e anga pē hono fehu'i atu 'oku tonu pē ke toe fakamā'opo'opo ange kapau 'oku tapu fakalukufua fakata'u ta 'oku tonu ke fakangata fakalukufua pē 'Eiki Sea, kae 'oua 'e toe fakangofua pē ia ke toe hoko atu pē 'a e fa'ahinga me'a 'oku tau fakakaukau 'oku tonu ke ta'ofi pea mo e hangē ko e me'a ko eni 'e taha hangē ko e fānau ta'efakalao 'Eiki Sea, ko 'eku lave'i kimu'a na'e ngāue popula 'a e Tamai ia, 'uhi ko e fa'ahinga faihia ko ia.

Ka ko 'eku, pē 'oku toe 'i ai ha fakakaukau ke 'i ai ha fa'ahinga founa ke fakasi'isi'i 'aki, he oku 'alu ia ke fu'u lahi ange 'a e fanau ko ia pea 'oku hoko ia ko e palopalema 'a e fonua 'i he faihia, 'i he tafa'aki kotoa pē 'o e mo'ui fakasosiale. Ko e anga pē ia 'a e ki'i sio 'Eiki Sea pea mo e fie tokoni ki he Tokoni Palēmia pē 'oku 'i ai ha fa'ahinga, pē 'oku 'i ai ha toe fa'ahinga fakakaukau te tau lava ke holoki 'aki a e 'ū me'a ko eni he 'oku 'asi mai ia 'i he fakamatala 'oku kaka pē 'a e hia ia ki 'olunga tautautefito ki he 'u me'a ko eni ko ē 'oku fai ai 'a e maumau 'o e nofo fakasosiale 'oku fai ai 'a e maumau 'i he faito'o konatapu, pea pehē ki he kava mālohi 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i kole pē ia koe'uhi ko 'ene kaka pehē pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha toe founa ke fai ai ha, ke fai hano vakai'i. Ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō, 'Eiki Sea 'oku, na'a tau toki hiki foki 'e he Fale ni 'a e tautea ko ē ki he faito'o konatapu 'i he ta'u kuo 'osi 'apē, pē ko e ta'u atu. Ka 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha 'ane hōloa 'oku kei hiki to pē 'Eiki Sea, ko e me'a pē 'oku fai ko ē 'i he 'api he taimi ni ko hono feinga'i ke ako'i, ako'i kinautolu pē 'e lava 'o fai ha ngaahi polokalama kehe 'e lava ma'u ai 'enau seniti, kae 'ikai ko e faito'o konatapu. Pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku ngāue lelei 'aupito ki ai 'a e me'a ko ia 'oku lava 'o nau 'atā mai pē 'o fai 'enau fanga ki'i ngāue kehekehe, 'o nau hao ai. Ka 'oku, kuo 'osi fai pē me'a ia ko ia hono hiki 'a e to'o koē tautea, ka 'oku 'ikai pē ke holo 'Eiki Sea, ka 'oku kei fai pē 'a e feinga ia ko e fatongia 'a e Pule'anga ki hono fakakaukau'i ha tafa'aki 'e lava 'a ia ko hono fakakaukau pē ia 'oku ha'u 'i he taimi ni ko e *rehabilitate* kinautolu ko hono fulihi 'a e founa koē 'i 'api popula ki ha founa 'e taha hono tauhi ko ē kinautolu kae lava 'o nau hū mai ki tu'a 'oku 'i ai 'a e ngāue ke fai.

'A ia ko e faka'amu 'i he taimi ni ke hangē 'oku lele fakakomēsiale pea to'o ha'anau ki'i sēniti 'o fakahū ko 'enau 'atā pē 'oku ha'u 'o kamata 'aki 'a 'enau mo'ui 'i tu'a 'i he mo'ui koē fakasiviliane.

Tali Pule'anga ki he ngaahi hoha'a fekau'aki mo e lahi mali vete

Ko e tafa'aki ko ē vete 'Eiki Sea ko e kau ia 'i he me'a 'oku fai hono fakatokangaekina 'i he totonu 'a e tangata, 'a e mali ta'u si'i ko ia 'i he fonua ni, pea 'oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku 'iloa faka-falehopo Sea, 'i he mali vete, ko e ki'i *value* ta'u 7, ko e ki'i *value* ta'u 7 'oku 'uhinga ia a'u pē ko ia 'a e mali ki he ta'u 7 'e feinga 'a e tokotaha ko ē ke ma'u hano hoa fo'ou, feinga ē ke ma'u hano hoa fo'ou, hoko ai mo e vete, toe hoko atu 'a e mo'ui 'Eiki Sea. Ka ko eni ia 'oku fai atu pē ia 'o uike 'e 2 pē ia 'oku 'ikai toe tali ia ki he ki'i 7 *year each* ko ē 'oku fai'aki 'a e me'a ...

<005>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Lao: ...He 'oku hangē pē ia 'Eiki Sea ko e taimi ko ē na'e kei Fakafofonga ai 'a e motu'a ni na'a ku hiki 'eku totongi ko ē ki he vete mei he 300 'o 1500 'oku kei totongi pē ia he kau vete kae vete kae feinga'i 'enau vete 'a ia ko u tui pē mahalo ko e anga pē ia e fāliunga 'o taimi pau pē ke tau fetokoni'aki he ngaahi tafa'aki kehekehe.

Fakafoki Pule'anga ngaahi ouau mali fai kotoa 'i he 'ofisi faimali

Ko e ngaahi tafa'aki ko ē ke lesisita e ngaahi mali fai pē hono ako'i 'o e kau faifekau pea ko e laiseni ko ē faimali 'oku feinga'i ke pule'i 'aupito ke lava 'o *control* 'oku faifai 'oku fu'u tokolahi 'a e kau faifekau 'oku 'i ai e ngaahi siasi ia toki 'asi mai ia 'oku 'ikai ke lave'i ia he motu'a ni 'Eiki. Sea ka 'oku nau paasi e me'a ke faimali. 'A ia 'oku lahi ange faifekau ko ē ke fai ai e mali 'o mali atu pē ia ha fa'ahinga siasi, ka ko e taha e founa 'oku fai 'e he potungāue ko hono ta'ofi 'o 'ikai toe 'alu ha faimali 'i tu'a taimi 'oku ha'u kātoa pē ki 'ofisi koe'uhí ke lava 'o lēkooti lelei 'a e 'ū me'a ko ia, ka 'oku kei fai pē 'oku 'i ai pē ngaahi keisi 'oku nau kole 'a e me'a ko ia fai pē ki'i tukuange ha faingamālie ki ai ka 'oku feinga'i ke fakafokifoki kotoa mai pē ki he failēsisita ki 'ofisi ke toki fai ai 'a e lesisita mali 'Eiki Sea kae 'oua 'e toe 'ave holo hangē ko e mali hola atu pē ha ni'ihi pea ō ia 'o faimali atu pē ha taha ia 'ikai 'oku fakafoki kātoa mai ki he 'ofisi he taimi ni 'o fakahoko ai koe'uhí ke maau ange, ka ko e anga pē ia 'a e fāliunga 'o taimi 'Eiki Sea 'oku tupulaki pē 'o fai pē feinga ke fakaholoholo 'a e me'a ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku mou loto ke tali 'a e lipooti 'a e Potungāue Fakamaau'anga.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Feitu'u na Sea sai pē ke u ki'i fakahoha'a faka'osi atu pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Tau toloi ka tau toki foki mai 'o hoko atu.

(*Mālōlō ai 'a e Fale*)

<007>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le’o : Me’a mai e 'Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea (Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Na’e liliu ‘o Komiti Kakato)

Sea Kōmiti : Tau hoko he Lipooti ‘Ateni Seniale. Me’a mai , ‘Eiki Minisita Lao na’a ke lolotonga me’a mai ai fekau’aki mo e ...hoko atu

‘Eiki Minisita Lao: Sea, fokotu’u atu.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Ateni Seniale 2017 & 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u ē, ko ia ‘oku mou loto ke tali ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘i he 2017 pea mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘i he 2020/2021, kātaki ‘o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ikonōmika, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Havea Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 10.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali eni kātaki ‘o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Alea’i Lipooti Fakata’u Komisoni Fili ki he 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 2. Tau hoko atu eni ki he kongā hono 2 fekau’aki eni mo e Komisoni Fili mālō.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e ki’i me’a si’i pē Sea ‘oku ou tokanga ki ai kimu’a pea tau fakapaasi ‘a e Lipooti ko eni ‘a e Komisoni Fili. Kapau te mou me’a hifo pē ki he peesi 28 ‘i he fakapālangi pea mo e peesi 59 ‘a ia ko e faka-Tonga ia. Ko e ngaahi fakamole ‘a e kau Kanititeiti ‘i he fili. Sea ko u tokanga atu pē ko e kongā faka-Tonga ko ē ‘o e lipooti ‘oku ‘asi ai ko e toko 17 na’e ‘ikai ke fakafoki ‘enau fakamatala pa’anga pea na’a nau mo’ua ka ‘oku ‘asi ia ‘i he fakapālangi ko e toko 16 pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokotaha ia ‘oku ‘asi ia ‘i he faka-Tonga ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘i he fakapālangi pē ko e fē me’a ‘oku tonu ai ke fakatonutonu pē Sea kae toki hoko atu mālō.

Sea Kōmiti :

Tokanga ki ha founga ngāue pau Potungāue Fakamaau’anga & Potungāue Mo’ui ko e lahi lesisita tōmui fānau

Dr. Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e ‘ai pē Sea ke u ki’i foki si’i pē ki he lipooti ko ia ‘a e

Fakamaau'anga. Koe'uhi ko e fika ko eni 'oku hā mai ko ia 'i he fa'ele'i 'a ia ko e 1,544 'i he peesi 105. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai 'e Sea he 'oku ai 'a e *issue* lahi heni na'a ku talanoa ki he tafa'aki ko ia 'o e Potungāue Mo'ui pea ko u sio ki he Lipooti ko ia 'a e Minisitā Mo'ui 'oku hā mai ai 'a e fika. Ko e 'ai pē foki ke u 'ai ange ki he Minisitā 'o e Fakamaau'anga koe'uhi ko e fo'i vaha'a ko ē 'o e fā'ele'i mo e 'u pepa ko ē 'a e Potungāue Mo'ui ko e vaha'a ko ia ki he Fakamaau'anga 'oku hangē 'oku 'ikai ke 'i ai ha *process* he vaha'a 'oku tuku pē tokoua ki he ngaahi mātu'a ke nau toki ō mo e pepa ki he fale faia'anga lēsisita ke lēsisita. Ka ko e me'a foki eni 'oku hoko Sea 'oku ala hoko pea 'oku ou tui 'oku 'osi hoko pē 'oku 'i ai e ngaahi *case*. 'Oku 'i ai 'a e fānau ia 'oku 'ikai ke toe a'u 'a e pepa ia ki he Failesisita ke lēsisita kinautolu pea 'oku nau nofo ta'elesisita ai. Kapau he 'ikai ke fai ha feinga ia ke fai ha lesisita tōmui pea 'oku si'i nofo ta'elesisita ai pē fa'ahinga ko eni. Ko e me'a eni 'oku hoko 'oku mole 'enau totonu he ngaahi *case* 'e ni'ihi. Kapau 'oku lesisita tōmui ko e tokotaha ko ia 'oku lēsisita taimi tonu, 'oku fa'a 'omai e fa'ahinga ia 'e ni'ihi 'o lēsisita ia ta ko ē ko e tangata lahi ia 'oku totonu ke lahi kae lesisita ia ko e fika 2 ia. Pea 'i he tu'u ko ia 'a e lao kapau ko e kelekele 'e 'alu ia ki he tokotaha ko ē 'oku lau ko e lahi 'i he anga ko ē tu'u 'a e ta'u 'i he lesisita.

Ko 'etau tokanga Sea koe'uhi 'oku hoko pea kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi *case* tautefito kia kinautolu 'i he ngaahi vahe motu ko ia 'i tahi mama'o mei he ngaahi fai'anga lēsisita. Pea 'oku ala hoko ai e *case* ko eni pea ko 'eku tokanga ko e hā leva he *process* ke fokotu'utu'u ko e toko fiha 'oku fānau'i ko ia 'i he ta'u ko ia 'oku hangatonu...

<008>

Taimi: 1540 – 1545

Dr. Taniela Fusimālohi: ... pē 'a e ngaahi pepa ki he Fakamaau'angá ki he fai'anga lesisita ke lesisita ai koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku ala hoko he kuo 'osi 'i ai pe ngaahi hopo kuo fai, fakafekiki e tama lahi totonú ia mo e tama hokó ko e 'uhí ko e kelekele mo e koloa. Ka koe'uhí foki ko e tōnounou 'i he fo'i vaha'a ko eni 'a e 'ikai ke lava lelei ha fo'i *process* ke ne 'ave 'ū pepa 'a e Potungāue Mo'ui 'oku lēsisita ai 'a e tokotaha na'e fānau'i. Ko e tokotaha pē ko ia 'oku 'ave 'o lesisita 'i he Fakamaau'angá 'i he fai'anga lēsisitá. Koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ē 'e ala hoko ia 'i kaha'ú koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha *process* ia 'i he vaha'á.

Ka ko e kole ki he Minisitā ke fakama'ala'ala angé pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ai ha *process* ke 'ave 'a e ngaahi lēkooti 'a e Potungāue Mo'ui 'i ha taimi ke fakahoa mo e lēkooti 'a e Fakamaau'angá ki he fānau ko eni 'oku fanau'í. He ko e 'uhí ko e kaha'ú 'e 'i ai e ngaahi *issue* fakalao mo e ngaahi 'eke 'e hoko koe'uhí ko e tōnounou fakafounga ko eni 'oku ou fakahoha'a ki aí, mālō Sea.

'Ikai tapu e lesisita tōmui e fānau

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea ko e founga ko ia 'i he taimi ní 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke tapu 'a e lesisita tōmui ia. 'Oku 'atā pe pea 'oku 'i ai e tu'o ua eni mahalo pe tu'o 3 'a e *amnesty* faka'atā 'e he Pule'angá 'a e lesisita tōmuí ke lele ta'etotongi pē kae lava 'o fakahoko ke lēsisita e kauleká koe'uhí ko e 'amanaki ko ē hū 'a e lautohí pea mo e ngaahi sivi hū 'a e ngaahi akó 'Eiki Sea.

Pea 'oku 'atā pe ka ko e founga foki na'e fa'a fai 'i he taimi ko ē hangē ko vahe motu. Ko 'ene 'alu hake pē ha ki'i vaka ia ko e 'alu ki Neiafu kuo ui atu ha ongo mātu'a na'e toki fa'ele'i 'ena leka he pō

ko iá ki ha taha he vaká ke lesisita atu ai ‘a Mele pea ‘atu mo e hingoa. A’u ia ki koló ngalo e hingoá ia, fakahingoa’aki ia e ki’i vaitupu ‘i Matamaka. Pea ko hono kumi ko ē e tohi ta’ú Sea ‘oku fiu kumi foki e hingoá ia, pea fakaiku ‘a e tokotaha ia ko ē na’e fā’ele’i ki he motu’a ko ē na’e ‘alu ko ē ‘o tohi. Ko e kau ia he ngāue lahi he ngaahi ‘ahó ni, feinga’i ke fakafokifoki mai e lesisita ke foki mai ki he hingoa.

Pea ‘oku ‘i ai foki mo e ni’ihi ia ‘Eiki Sea ‘oku fanau’i ta’emali, ‘oku feinga ‘a e tamaí ia he taimi ‘e taha ke tohi ‘a e ki’i tokotaha ko iá ‘i hono hingoá. Ka ko e laó foki ia, ‘ikai he ‘ikai lava ia he ko e ‘uhí ko e leka tu’utāmaki ia. ‘E fakaiku ia ki he’ene fa’ē ka ‘oku ‘i ai pe ‘ū founa he taimí ni lava pē ke fakahū ki ai koe’uhí ko e me’a mahu’inga ke lesisita ‘a e ki’i fānau ko iá ‘Eiki Sea. Pea ‘oku fai pē ngāue ka ‘oku ou tui ko e taimi ko eni ko ē ‘e ngāue lelei ai ‘a e *E-government* ‘e faingofua ange koe’uhí ‘e fetu’utaki pe mei falemahaki ki Fakamaau’anga ‘o fai hono lesisita ko ē fanga ki’i tamaíki. Pea ‘e toe faingofua ange ngāue ai pea ‘oku ou tui ‘e mā’opo’opo ange.

Ko e me’a ko ē ki he filí ‘Eiki Sea, mo’oni ki he tokolahi ko ení ‘oku fu’u tokolahi. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga foki e laó ia ke fakamatala pa’anga pe ‘a e kanititeiti ko ē na’e lava. Kuo pau ke fakamatala pa’anga kotoa e fakamolé ‘a e tokotaha kotoa pe na’e kanititeiti ‘o lava ai ke fakakakato ‘a e tu’utu’ú ni ko ia ‘a e Laó ki he Filí. ‘A ia ko e ni’ihi eni ia na’e ‘ikai ke nau fakakakato ‘a e tafa’aki ko iá na’e pau leva ke ‘ave kinautolu ia ki he Fakamaau’angá. Ka ‘oku sai pē he ‘oku fa’a ma’ama’a pe hono tautea’i ení, fa’a 300 pē. Ka ko e 300 sēniti ia he kuongá ni ko e fu’u me’a lahi. Ko ia ‘Eiki Sea ko e founa pē ia kuo pau ‘oku tu’utu’ú ni pe ‘e he laó ia kuo pau ke fai ‘ene fakamatala pa’agá ‘i loto he ‘aho ‘e 14, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, tau pālotí.

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, mālō ‘Eiki Minisitā e fakama’ala’alá, ko ‘eku me’a na’á ku ‘uhinga au ki ai ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi: ... pē ‘oku kehekehe ‘a e fika ko ē ‘oku ‘asi mai ‘i he faka-Tonga pea mo e fakapālangi. ‘Oku ‘asi mai ‘i he fakapālangi ko e toko 16 ka ‘oku ‘asi mai ‘i he faka-Tonga ko e toko 17, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e hingoa ia ‘oku ‘asi mai ‘i he faka-Tonga kae ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he fakapālangi, ko e ‘ai pē ke fakatonutonu ‘a e ki’i me’a ko ia. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea ‘e feinga’i ke fakatonutnu mo e tafa’aki ko ia, mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ka u ki’i faka’osi atu ai pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai faka’osi.

Tokanga ki he ‘ikai maau hingoa kau lesisita fili he taimi fakahoko ai e fili

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō. Tapu mo e Feitu’u na mo e ‘Eiki Sea, ko ‘eku ki’i lave pē ‘aku Sea ki he lipooti ko eni ‘a e Komisiona Fili, ‘i he kongá ko eni ki he lesisita, ko e mahino foki ko e fakamatala

ko eni ki he līpooti ko e meimei ko e ‘avalisi koē ‘o e kau ō mai ko ē ‘o fili ko ē he’etau fili kuo ‘osi meimei peseti ia ‘e 64, ka ko e kau lesisita foki ko ē na’a nau ‘i ai, ‘a ia ko e toko 62653, ‘a ia ‘oku nau pehē ko e peseti ‘e 51 ko e kaki fefine, peseti ‘e 49 ko e kakai tangata.

Ka ko ‘eku lave pē ‘a‘aku ki heni Sea koe’uhi he na’e ‘i ai ‘a e palopalema na’e hoko ‘i he fili ko ē na’e toki ‘osi, fakamālō pē au ki he kau ngāue na’a nau takai holo ‘i he ‘ū koló ‘o feinga’i ke lesisita ‘a e fa’ahinga na’e te’eki ai ke lesisita, ka na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi ia na’e lesisita fo’ou, pea ko e taimi ko ē na’e fai ai ‘a e fili, ō atu ia ki he lekooti ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi nautolu ia. Ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ke fakatokanga’i pē ‘i he fili ka hoko, he na’e ‘i ai ‘a e ‘ū pehē ia ‘i he ‘ū fika ko ia ‘o ‘i ai mo e ni’ihi na’e ha’u mei tahi *transfer* mai, pea ō atu ia koē ki he me’a ia ‘oku pehē ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi. ‘A ia ko e kongā ia na’e ‘asi ia ‘i he fili kuo ‘osi ke nau ki’i vakai atu pē ki ai Sea.

Ko e ua pē ‘i he kongā mahu’inga ko eni ‘a e kau ‘a e kakai ‘i he fili, ‘a ia ‘oku mahino ‘aupito ko e peseti si’isi’i pē ‘oku kau he fili ka ‘oku mahino pē foki fakatatau pea mo e lao ‘oku ‘asi ‘i he līpooti, ‘oku mo’ua ha taha ia ‘oku ta’u 21 ki ‘olunga ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he fili, pa’anga ‘e 50, ka ko e ‘asi ko eni ‘i heni ‘i he lau ko ē ‘a e Komisoni ‘oku te’eki ai ke nau ngāue’aki ia ‘enautolu ka ‘oku nau ō pē ‘o fakakolekole pē kakai ke ō mai ‘o fili.

Fokotu’u ke ngāue Komisoni Fili ki he ngaahi kolo ke fakamā’opo’opo hingoa kau lesisita fili

Kae kehe ka ko ‘eku ‘ai atu pē ‘e au koe’uhi he ‘oku mahino ko e palopalema foki eni ‘oku hoko, ta u fehanganagai pē eni ia mo e ngaahi fonua muli ‘i he me’a ko ia. Pea ‘oku ou tui ‘e tokoni pē ke na’a vakai ‘a e ngaahi me’a koe’uhi ke ō mai ‘a e kakai ‘o kau, pea ‘ikai ngata ai Sea, ko e kole pē eni ia koe’uhi ko e teu ko ē he fili kaha’u, he ‘oku ‘asi pē heni ‘a e lau ‘a ia ko e, ‘a e Komisiona Fili, ko e taha ‘i he palopalema hangē ko eni ko e kakai ‘oku mālōlō, pekia, ke lava ko ē ‘o *update* ko ē ngaahi me’a, ka ‘e lava lelei ia kapau te nau toe takai ki he ngaahi kolo he ‘oku ‘osi ‘ilo pē ‘e he ngaahi kolo ia ‘e ni’ihi, ngāue mo e kau ‘ofisakolo moe kau me’a ko ia, koe’uhi ke fakatonutonu ‘a e lisi ko ia Sea, pea ‘oku ou tui ‘i he vaha’atu ko eni mo e teu fili ka hoko na’e fu’u tokoni ‘aupito, ‘enau takai ko ē ‘i he ngaahi kolo, ka na’e tala ia ko ia, kimu’a ‘aupito ia na’e takai ia kimu’a toe ‘a e māhina ‘e 6 ki he fili na’e ‘ikai ke nau toe takai mai foki koe’uhi ‘oku kei fai pē fe’alu’aki ‘a e kakai ia ‘i he liliu ko ē honau feitu’u ke nau fili ai, ka ko e fokotu’u pē ia ki he kaha’u.

Tokanga ki he founa angamaheni tukuange mai ola e fili Fale Alea

Ko e me’a faka’osi, na’e ‘i ai ‘a e tālanga na’e ‘ohake ‘i he fili kuo ‘osi, ‘i he taimi ko ē hono tuku mai ko ē ‘o e fili ki tu’a ki he kakai. Ko e angamaheni foki ko ē na’e fa’a hoko ko e ‘osi pē ‘a e fili ia pea ‘oku fakahaa’i ai pē ‘e he feitu’u fili ia ko ia ‘a e tokolahi ko ē ‘o e fili, pea ‘ilo ai pē ‘e he kakai ia ‘o e fonua ni ‘a e fili ‘i he meimei hoko pē e 6 ia kuo mei pē ko e 7 kuo ‘osi ma’u ‘a e fakafuofua ia. Ko e me’a foki kuo ‘osi ia na’e ta’ofi ia, Komisoni ia ‘ikai ke toe ngofua ke toe ‘omai ‘a e fakamatala ia ko ia ki tu’a ki he ngaahi *media* ke tau lava ‘o ‘ilo, ‘ikai ke u ma’u au ki he fili ko ē na’e toki ‘osi ‘a Ha’apai ki he tafa’aki ko ia, ka ‘oku ou ‘ai pē ‘e au ko e ha ‘a e tūkunga ‘o e me’a ko ia, na’a, ka ko e taukave foki ‘a e kakai nau fiema’u pē ke nau ‘ilo.

‘A ia ko e me’a ko ē na’e hokó ia na’e fepāpaasi ‘aki pē ngaahi fakamatala ia ‘e he kakai, pea ‘o ‘ilo ai pē ia ‘e he kakai ia ‘i he *social media* ‘a e ola, toki ha’u ‘a e Komisiona ia he 11 ‘o toki fakahoko

mai 'a e ola kuo 'osi 'ilo ia 'e he kakai. Pea ko 'eku 'ai hake pē 'e au ko e ha ko e ngaahi me'a 'oku 'ohake, ke tuku atu ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ke fai ha vakai ki ai koe'uhi ki he kaha'u, mālō 'aupito Sea.

'Eiki Minisitā Lao: 'Io, 'Eiki Sea hangē pē ko ia ko 'ene ha 'i he lipooti na'e 'i ai 'a e kau ngāue mahu'inga ia 'o e Komisoni Fili ne nau fakafisi kinautolu ia 'i he ofi ko ia 'o e fili, pea 'oku ou kole fakamolemole atu pē kapau ne 'i ai ha ngaahi fehalaaki Sea, koe'uhi na'e pau ke ...

<005>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Lao: ... 'ave 'a e loea 'e taha mei he Fakamaau'anga pea pehē foki ha kau ngāue ke tokoni ki he Komisoni Fili 'i he teuteu fili kuo 'osi. Ko e 'uhinga ia Sea mahalo 'oku 'i ai hano fanga ki'i tōnounou na'e 'i ai 'a e kau ngāue fo'ou na'e hū 'o ngāue taimi nounou eni he na'e fu'u vave e fili ia kuo fai e ngaahi fakafisi 'o makatu'unga mei ai 'a e tafa'aki ko ia.

Ko e ngaahi me'a kehe Sea na'e fai pē feinga ki he ma'u 'a e ola mo'oni 'e lava pē ke maliu holo ngaahi tala 'i he ngaahi fika 'i he me'a kae toki ma'u fakalūkufua ke talaatu ko e taha pē ia e feinga ko ē ke maau mo e ma'uma'uluta 'a e fonua 'Eiki Sea ko hono founa pē eni na'e ngāue'aki kae fai pē ha sio ki he founa ko ia pē ko e hā e me'a 'e hoko atu ki ai Sea mālō.

Pālōti'i tali Lipooti Potungāue Fakamaau'anga 2021/2022 & Lipooti Komisoni Fili 2020/2021 & fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu'u mai ē ke tau pālōti 'i he Lipooti Potungāue Fakamaau'anga 2021/2022 pea pehē foki ki he Komisoni Fili 2020/2021 pea mo e fakatonutonu 'a ia ko e fakatonutonu 'oku 'i he Komisoni Fili na'e tali pē 'a e lipooti 'a e Potungāue Fakamaau'anga kātaki ko ia 'oku loto ke tali 'a e ongo lipooti ko eni hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, 'Eiki Palēmia, , 'Eiki Minisita Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kuo tali lōua ongo lipooti fakata'u ko ia. Ko e Lipooti e Komisoni Fili 'oku toe 'i ai mo e ki'i fakatonutonu 'e taha tākaki atu ki ai.

Tau hoko atu ki he Kalake 'oku tonu koā 'eku ma'u ko e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2021. 'Io me'a mai e 'Eiki Palēmia.

Fakamatala Pa'anga Pule'anga ki he ta'u ngata ki he 'aho 30 Sune 2021

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae tuku pē mu'a ke fai pē ha ki'i fakamatala nounou ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'a Tonga 'i he 'aho 1 'o Siulai 2020 ki he 'aho 30 Sune 2021.

Sea ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni kau ai mo e ngaahi tēpile mo e fakamatala fakalahi na'e teuteu'i fakatatau pē ki he ngaahi fiema'u fakalipooti 'oku hā he kupu 4 kupu 6 'o e Lao ki hono Pule'i e Pa'anga 'o e Pule'anga pea pehē foki ki he sīpinga tauhitohi fakavaha'a pule'anga 'a ē 'oku 'iloa ko e *IPSAS*. Ko hono ngāue'aki eni ia 'a e sīpinga tauhitohi ko eni 'a e *IPSAS cash standards* na'e kamata ia he fakamatala pa'anga ta'u ngāue ko eni 30 'o Sune 2020. Ko e kongā 'uluaki pe *part 1* ko eni 'o e fakamatala 'oku ngata ia ki he 'aho 30 'o Sune 2021. Ko e kongā tu'utu'uni ia 'o fakatatau ki he sīpinga tautohi fakavaha'apule'anga ko ia pē ko e *IPSAS cash*.

'A ia 'oku kau ai 'a e fakamatala ki he pa'anga ma'u mai mo e totongi atu pea 'i hono fakapālangi Sea kātaki pē 'i hono ngāue'aki 'a e lea fakapālangi ko e *statement of cash receipts and payments* 'oku kau ia he fakamatala fakama'opo'opo fakahoa 'a e 'esitimeti fakaangaanga mo e pa'anga mo'oni tēpile pē ko e *consolidated statement of comparison of budget and actual* pea *note* foki 'a e fakamatala pa'anga.

Ko e kongā ua leva 'a e fakamatala ni Sea ko e fakamatala pa'anga ko e ngaahi fakamatala tānaki atu 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi fakamatala ki he tēpile 4, 5, 6, 7 pea Sea pea 'oku mea'i pē he Hou'eiki Mēmipa 'oku 'asi atu pē ko ena he lipooti 'o a'u ki he tēpile 9.

Ko e fakamatala foki ko eni Sea mei he 2020 ki he 2021 na'e 'osi fai hono 'atita'i 'a ia 'oku hā ia 'i he peesi 4 ki he peesi 6 ko e aofangatuku na'e 'ikai ke fakamo'oni kakato pē ko e *qualified opinion* 'a e 'Atita Seniale ki he ngaahi makatu'unga lalahi pē 'e ua.

Ko e 'uluaki pē ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Palēmia : ...ko e pa'anga mo e ngaahi pa'anga tatau pehē pē ko e *cash* mo e *cash equivalent* 'oku kau ai 'a e faikehekehe 'o e 3.5 mo e 3.7 'o kau kae hangē ko hono *treatment* 'o e *PAYE* mo e ngaahi fakamole fakalalakala 'i he ngaahi 'otu motu. Sea ko e fakafiefia pē talu mei hono fai ko ia hono 'atita'i ko e ngaahi fetukutuku ko eni na'e 'osi fakakakato ia he ta'u fakapa'anga 2021/2022.

Ko e me'a pē hono 2 na'e fai 'a e tokanga ki ai 'a e 'Atita ko e kekelele mo e ngaahi fale, ngaahi mīsini lalahi mo e ngaahi me'alele. Ko hono fakapapālangi mahalo na'a mahino ange ai ko e *property plants and equipments*. Ko e fakakātoa e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ko eni 'oku te'eki ke kakato hono lekooti pea ko e me'a pē eni ia 'oku angamaheni ki ai 'a e feinga'i ko ia ke lekooti 'a e *asset* kae tautautefito ki he ngaahi koloa 'oku 'omai *in kind* pē ko e *statement* foki ia ko eni fakatatau ki he *standard* ko ia 'oku tau ngāue'aki 'oku *cash basis* pē. 'A ia 'oku kei fai pē 'a hono tālanga'i 'a e makatu'unga ko eni ko e 'uhinga ki he me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e 'Atita. Pea na'e fai tu'utu'uni pē foki eni 'a Falepa'anga ki he ngāue'aki e founga ko eni ka ko e ta'u ki he ta'u 'oku fai pē 'a e feinga

ke toe femahino'aki ange 'i ha founa 'e lava ai ke fai ai hano siofi mo fai ai ha me'a 'e fiamālie ki ai 'a e ongo tafa'aki 'a Falepa'anga kae 'uma'ā 'a e 'Atita.

Sea ko e ki'i fakamatala vave pē ia fekau'aki mo e Lipooti Fakapa'anga ko eni 'o e 2020/2021 'o hangē ko ia na'a ku fakahoko atu. Ko e fakamatala ko eni na'e 'osi 'atita'i pea ko e ongo *issue* pē ena 'e 2 na'e 'oatu ko ia ki he Fale Mālō Sea. Fokotu'u atu ai pē.

Sea Kōmiti : Me'a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke : Tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e fakamālō ki he 'Eiki Palēmia koe'uhi ko e ngāue ko eni ki he'etau pea mo e kau ngāue ko ia 'a e Falepa'anga 'i hono teuteu 'o e fakamatala pa'anga ko eni Sea. Ka 'oku ai pē 'a e fanga ki'i me'a 'oku fai e tokanga ki ai Sea 'i he fakamatala ko eni. Ko e fakamatala 'atita foki eni ia na'e fai ia 'i Ma'asi 'a ia ko e Ma'asi ia 'aho 11 na'e fai ki ai e fakamatala ko ia. Kae kehe 'i he tu'unga ko eni 'e pehē 'a ia ko e kongā ia ko ē 'oku me'a 'e 2 'oku 'uhinga ko ē pehē 'e he 'Atita 'oku 'ikai ke kakato 'a 'ene falala ki he 'atita ko eni 'oku 'i ai pē me'a 'oku lēvei ai. 'A ia ko e me'a 'oku levei ai 'e 2. 'Uluaki ko e pa'anga ko eni ko ē fehokotaki ko ē pē ko e *reconcile* ko ē 'a e lekooti ko ē 'a e Falepa'anga pea mo e ngaahi Potungāue 'i he'enua lēkooti ko ia 'a e ngaahi koloa lalahi. Pea 'oku mahino foki 'a ia 'oku nau fai mai 'a e kehekehe ko eni, 'a ia 'oku ka ko 'eku fokotu'u 'aku ia ki heni.

Fokotu'u 'ai ha taimi pau lava fakafetaulaki'i ai lekooti Fale Pa'anga & ngaahi potungāue Pule'anga

Mahalo 'oku 'ova eni ia he ta'u 'e 5 'a e hokohoko mai e me'a ko eni. 'Oku ou fokotu'u 'e au ke 'ai ha fo'i ta'u pau tau pehē tau ngata he ta'u 'e 4 ta'u e 5 ko eni kuo 'osi. Koe'uhi ke fengāue'aki 'a Falepa'anga mo e ngaahi Potungāue. Ko u tui 'e tokoni ko ē mai ko ē ngaahi lipooti ko ē 'a e 'atita 'oku 'atita'i he ngaahi 'atita pea mo e ngaahi fakamatala ko eni mai ko ē fakata'u koe'uhi ke fai ha fakafetaulaki'i. Ko 'eku ai pē 'e au ke tu'u ha fo'i ta'u pau tau fokotu'u ki he Pule'anga 'Eiki Palēmia ke ngāue mai ki ai. Koe'uhi ko 'ene a'u pē 'a'ana ko ia, 'osi ia, 'a ia ko e me'a 'uluaki ia.

Ko e ua, felāve'i ko eni mo e kehekehe ko eni 'i he pa'anga ko eni 'e fakafehoanaki ko eni e pa'anga ko eni 'e 3 pē ko e 4 miliona ko eni pa'anga he pa'anga mei muli. Kae kehe ko e tu'u foki 'a e fekehekehe'aki ko eni, mahalo pē na'a kuo ma'u. Kae kehe foki ko e taimi ko ia 'oku fai ai e 'atita 'oku o atu pē foki 'a Falepa'anga ko 'enua fakamatala ē pea fakamatala 'o sio ki ai e 'atita. Ka 'oku mahino he 'atita ko eni ko e fika ko eni 'ikai ke nau lava 'enautolu ia mei he fakamatala ko ē 'a Falepa'anga 'o fakapapau'i 'a ia ko e 3.9. Kae kehe ko e me'a ia na'a ku lave ai ki ai he 'omai 'a e Fakamatala Fakata'u 'a Falepa'anga na'a ku pehē na'a 'oku 'asi ai. Kae mahalo 'oku sai ē ia ke toki fai ha sio ki ai 'a e Kōmiti Pa'anga ia ke mau sio mo Falepa'anga pē ko e hā 'a e lēkooti 'a e fo'i fika ko ia koe'uhi ke mau toki sio ki ai kapau kuo fakafetaulaki ia ke toki fai ha sio ki ai.

Ko e hoko ko e peesi 28 peesi 28 Sea felāve'i eni mo e ngaahi pa'anga ko ē 'oku tuku talāsiti. 'A ia ko e pa'anga talāsiti ko eni ko e pa'anga eni ia 'oku 'ikai ko e pa'anga ia 'a e Pule'anga...

<008>

Taimi: 1600-1605

Dr. 'Aisake Eke: ... ka 'oku 'oatu pē 'o ne tokanga'i, 'a ia 'oku 'asi ai 'a e ngaahi pa'anga ko eni Sea. Ka ko 'eku lave atu pē 'a'aku ki heni koe'uhí 'oku 'i heni 'a e pa'anga ia 'oku 'eke pe 'e au hangē ko Niuatoputapu, *tsunami* ... tuku pe ia 'o a'u mai ki he taimi ni. 'Oku 63507 (ono mano tolu afe nima ngeau mā fitu). Ko 'eku lave'i hifo ko e me'a eni 'i he, 'i he, ko e tātānaki eni ia kainga mei Nu'usila na'e 'omai tuku hē. Ko 'eku 'ai atu pē au na'a lava 'Eiki Palēmiá mou 'ai na'a 'oku lava ai leva 'o hū tokoni ia ki he kainga Niuá, 'a e pa'anga ko eni, fu'u fuoloa 'ene tuku mai ki heni ki he tafa'aki ko eni Sea.

Tokanga ki he kei tuku fuoloa he Pule'anga pa'anga talāsiti Ha'apai

Na'e 'i ai foki pea mo e pa'anga tuku mai heni ko e pa'anga mei Fale Alea ni. 'A ia na'e tuku heni ko e pa'anga 'a Ha'apai, na'e tuku pē ai 'o tuku pē 'i he 'etau, 'i he pa'anga talāsiti. Ka 'oku a'u mai ki he taimi ni 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ia ki ai. Ko e me'a ko u 'eke atu ai ki ai ki he toki fai pē ha, ki he Sea 'o e Fale Aleá. Ko e hā e me'a 'oku kei tuku fuoloa ai pa'anga Ha'apai ko ē kapau 'e me'a pea tuku mai ā ia, fu'u fuoloa 'ene tuku hē 'a e me'a ko iá Sea. Pea 'a ia ko e ngaahi me'a ia 'e ua ko u fakatokanga'i hifo heni 'i he me'a ko eni ko ē pa'anga tauhi e Pule'angá ma'a e kakai kehé mo e sino kehé 'oku kei 'asi mai heni Sea.

Tokanga ki he tūkunga e ngaahi nō malu'i ngaahi pisinisi he Pule'anga

Ko e konga pē taha faka'osí Sea 'oku lave ki he ngaahi pa'anga ko ē 'a e ngaahi nō mei tu'a 'a e ngaahi pisinisi 'oku, 'oku hanga he Pule'angá 'o malu'i. Pea 'oku 'asi heni e, ko 'eku 'eké pē 'a'aku ia ko e hā e tūkunga e ngaahi malu'i ko eni. He koe'uhí 'oku kau ai ko e 18 miliona tupu foki 'a e malu'i ko eni ka koe'uhí pē 'oku 'i ai e ngaahi kautaha ko eni. Ka ko e, 'a ia ko e peesi 42 eni. Ko 'eku 'eke pē au ko e talu eni ia mei he me'a he 2021 ko e hā e tu'unga e 'ū *guarantee* 'ū malu'i ko ē 'a e Pule'anga 'a e Pule'angá. Pe 'oku kei lele pē ngaahi nō ko eni 'o fakafiemālie pē pe 'ikai, 'a ia ko e peesi 42. Pea ko e 'ū kautaha ena 'a ia 'oku fe'unga mo e 18 miliona. 'A ia 'oku kau ai pē mo e Lulutai ko e lahi tahá ia pea mo e kautaha ko e *Island Dredging*, ko e *Inter-Pacific Limited* pea mo e *City Engineering* pea mo e *Construction Limited*.

'A ia ko e, ko 'eku 'eke pē 'a'aku ia pe 'oku fēfē 'ene tu'u he taimi ni. Ko u 'ilo foki na'e, koe'uhí ko e, ko 'ene tu'u ko eni he ta'u fakapa'anga ko iá ko e hā 'ene a'u mai ki he 'aho ni. He ko e tu'u foki 'a e me'a pehé ní, kapau leva he 'ikai ke hanga he Pule'angá 'o totongi 'a e ngaahi kautaha ko eni 'oku hoko leva 'a e Pule'angá fakalao ke ne totongi fakafoki. Kae kehe fakamālō atu ko e fakahoha'a pē ia mālō.

Tui Pule'anga 'oku mo'oni ke 'i ai taimi pau felotoi ai Pule'anga mo e 'Atita ke fakafekau'aki 'ene ngaahi koloa

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea ma'u faingamālié. Tapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Ko u tui au 'oku mo'oni e, 'a e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'angá fekau'aki ko eni ke 'i ai ha *fix timeline* ke fai mo fai ā ha felotoi pe ko e hā e founga 'e 'unu atu kimu'a *on recognition* e *asset* mo e 'ū me'a pehé.

Lava Pule'anga tukuhifo ki he Komiti Pa'anga Fale Alea ngaahi fakamatala fakapa'anga 'oka fiema'u

Fekau'aki ko eni mo e *reconcile* ko eni e *donor*, 'io 'e lava ala 'omai e fakamatala pe kuo 'osi kakato e me'a ko ia 'e lava pē 'omai ki he Komiti Pa'angá.

Fekau'aki mo e Talāsiti ko u tui 'e tuku pē mu'a ke u lele atu 'o fakapapau'i pea kapau 'e me'á pea *transfer* mai ā ia ki he 'ū *Development Committee* ko eni 'a Niuatoputapu 'o Niua kae 'uma'ā 'a Ha'apai. Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e 'uhingá ka nau toki faitu'utu'uni pē ongo vāhenga ko eni ki he pa'anga ko ia.

Ko e *guarantee* Sea, tu'u he taimi ní 'oku te'eki ke totongi he Pule'angá te'eki ke a'u ki ha tu'unga 'oku fiema'u ai ke totongi ai he Pule'angá 'a 'ene *guarantee*. Ko e ngaahi *guarantee* ko eni ko eni 'i he *project* ko eni 'o e halá, 'oku fai pē fengāue'aki mo e Pangikē Fakalalakaká ke lava pē 'o hokohoko atu 'a hono tā 'a e ngaahi nō ko eni. Ko e 'uhingá ke 'oua 'e tō mai 'a e, 'a e tu'unga ko ia ke lava ai 'o 'oua 'e a'u ki ha tu'unga te mau totongi ai he Pule'angá 'a e *guarantee* ko eni 'o e 'ū *project* halá.

'A ia 'oku *ongoing* pē eni 'oku 'i ai pē mo e ngaahi talanoa fekau'aki mo ha founa 'e liliu ai hono fakalele 'o e taha 'o e ngaahi *operation* ko e 'uhingá pē ke kei lava hokohoko tā 'a e nō ko eni 'Eiki Sea. Pea ko u kole pē ke, 'oku 'i ai pē mo e ngaahi 'eke fakalao heni pea 'oku hangē pē ko ē ko e me'a angamaheni 'oku kātaki pē he 'ikai ke toe lava 'o fai ha fu'u talanoa ki he *detail* ko ia ko e 'uhingá pē ko e *ongoing case*. Ka 'oku te'eki ke 'i ai ha taimi 'e a'u ai ki ha tu'unga kuo totongi ai 'e he Pule'angá ha *guarantee* ko eni.

Ko e Lulutaí 'oku lolotonga lele fakafiemālie pē Sea. Na'e tuku atu pē ha faingamālie na'e tu'u foki 'a e vakapuna ni 'i he ngaahi ta'u lahi 'i he ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Eiki Palēmia: ...'i he kamata ko eni 'o e, 'a e ko e 'uhinga pē ko e ngaahi 'uhinga kehekehe 'o kau ai mo e 'ikai ke toe 'i ai ha kau folau mai mei muli, ka ko e tu'u fakamuimui taha 'oku 'alu hake 'o nau foki hake eni 'o mei *normal* leva 'enau tānaki mo 'enau fefolau'aki, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga ia 'i ai 'e mau ta'epau'ia ai te nau ta'elava 'o *honor* pē fai 'a e me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e aleapau.

Ko e tu'u pē ia 'a e fanga ki'i *guarantee* Sea, ka 'e lava pē 'o toe 'omai ha toe fakamatala ki ha Komiti Pa'anga kapau 'e fiema'u kae toki fakahoko ange pē Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ongo Niua.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae tuku ā ke u ki'i hao atu ai pē.

Poupou ke tukumai pa'anga talasiti ongo Niua ki he fakalalakaka e ongo Niua

Sea ‘oku ou fiefia lahi ‘i he ‘ohake ko eni ‘a e pa’anga ko eni ‘a e kāinga ‘o e ongo Niua, na’a ku ma’u ki he pa’anga ko eni Sea ‘i he 2017 na’e toe 80000 ka na’e te’eki ai foki ke mau fai leva ha ngāue ki ai he na’a mau pehē pē ‘e toe *tsunami* pē ‘a Niua. Ka ko eni ‘oku mau hao pē. Pea ‘oku ou fiefia he ko eni ‘oku ou sio hifo ‘oku toe ‘a e 60000, pea ‘oku ou tui ko u pou pou ki he me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmia, mahalo ‘e sai ke ‘omi ā ia ki he pa’anga ko ē ‘a e *development* ko ē ‘a e fonua ke fakalalakaka’i ‘aki ‘a e, ‘oku lahi ‘aupito ‘emau, ‘a e ngaahi me’a ia ki Niua ke fakalalakaka’i, ko homau vaka ena, ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi ngāue langalanga hake ‘a e tokoni ki he kakai fefine, koe’uhi ko ‘enau ngaahi ngāue fakamea’a. ‘Oku ou tui ko e ‘aonga ia Sea, pea ‘oku ou tui ko e vave taha uike kaha’u ‘oku mau ngāue atu ki ai ki he Falepa’anga ke fakakakato mu’a ‘a e pa’anga ko ia.

Tapou ki he Pule’anga ki ha puna ki he ongo Niua e Lulutai fetuku mai kau pasese tukuvakā ai

Sea ko e ki’i me’a ‘e taha ‘oku ou ki’i fie lave au ki ai fekau’aki pea mo e Lulutai. Sea ‘oku ou fiefia ‘i he kautaha ko eni koe’uhi ko e kautaha pē eni ‘a e Pule’anga, ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e hoha’a Sea, koe’uhi ko e sevesi koē ‘oku ngāue’aki ‘e he kautaha. Ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i finemotu’a, fakamolemole pē he’eku fakahoko, faiako mei Niua na’e talu ‘ene ha’u ‘ana ‘i Siulai, pea totongi ene puna vakapuna ki Niua ‘oku te’eki pē ke puna ia ki Niua ‘i he vakapuna, te’eki pē ma’u ha sea, pea ‘oku mahalo kapau na’e ‘alu pē vakapuna ko hano *charter*. ‘Oku ‘i ai pea mo e ongo mātu’a mei Nu’usila, na’e totongi ‘osi pē ‘ena sea mei Nu’usila ke ha’u ki Tonga ni, ‘alu ki Niua, pea foki mai mei Niua. Ko e uike eni ‘e 3 ‘a e mo’unofoa ‘a e ongo mātu’a ko eni ka ‘oku maumau ai mole ‘a e ngāue ia. Ka koe’uhi na’e ‘osi *confirm* ‘a e sea pea ‘ikai pē ke ‘i ai ha taimi pē, a’u ki he ‘aho ni Sea ‘oku kei fai pē ‘a e tā atu kia kinautolu ‘oku te’eki ai pē fakapapau’i ia ha puna ia ki Niua Sea.

Ko e me’a koē na’e talamai ko e letiō, teleletiō, ka na’e pehē ‘e ‘omi he ‘aneafi. Ko ‘eku kole Sea, ko e ha ‘a e me’a ‘oku ‘ikai fei mo ma’u pē ai fai leva mo ‘ai ‘a e puna ki Niua ke fakakakato he ko e fu’u, ‘oku fokotu’una ‘a e kau pasese ia ‘oku nau puna vakapuna, ‘ikai ke ngata pē ai ka ko e kau ngāue fakapule’anga na’a nau ō ke nau foki mai, ka ‘oku nau kei nofo atu ai koe’uhi ko e ngāue ‘a e kautaha vakapuna. Ko nautolu ko ē ‘oku ma’olunga ko ē ‘i he kautaha vakapuna Sea ko e tā atu ko ē ki he fika ‘oku ‘ikai ke toe tali ia, pea ko e tā atu ki he ‘ofisi ‘oku talamai kātaki ‘oku ‘ikai ke ngāue.

Sea, ‘e anga fēfē leva ‘a e ngāue kapau ‘oku pehē, tau fiema’u ha ngaahi *information* mo’oni mo totonu ke ta u fakamatala ‘aki ki he kakai pē ko e kakai koē ‘oku te fakakaungatāmaki ‘o ‘omi honau le’o, ‘oku ‘ikai ha tali fehu’i ia. Pehē Sea ‘a e kole ‘oku fai pea ‘oku ou tui ‘oku fanongo mai ‘a e kāinga, pea ‘oku me’a pē ‘a e Hou’eiki, ‘ai mu’a ha vakapuna ke puna ki Niuatoputapu ke ‘ave ki’i kāinga mei heni mo kinautolu ko e kau folau ‘oku nau kei *stuck* atu ‘i Niua ke si’i fakafoki mai kinautolu ke tuli mai ā na’a ma’u ‘a e Tu’apulelulu ko eni, koe’uhi ko e teu ‘o e lau, ‘e ma’u mai hanau sea ke nau puna ai ‘o tuli ki he’enau ngāue, ko ia pē Sea mālō.

Palani Pule’anga ke puna Lulutai ki he ongo Niua he Tu’apulelulu

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē kae tuku ke ‘ai ha tali pē mu’a ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga mei Niua, neongo pē ‘oku ‘ikai ke kau ‘i he līpooti ni kae sai ai leva ke fakanonga ki he kāinga mei...

Ko e ‘uhinga ‘a e palopalema ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga, ko e letiō ia na’e ‘ikai ke toe lava ia ‘o

ngāue ‘i he’ene taimi ko ē ‘oku mavahe ai mei Vava’u ki Niua, ‘a ia ko e tu’utu’uni fakalao leva ia ko e ‘uhinga ko e *safety* he 'ikai leva ke ...

<005>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Palēmia: ...Ngofua sai pē vakapuna ia ‘alu ki ‘Eua mo me’a ka ko ‘ene ki’i mafao atu ko ē ko ē ki Niua hangē pē ko ē ‘oku ne mea’i he 'ikai ke lava ia ko e ‘uhinga pē ko e ki’i *transmitter* ko eni ‘oku ‘ai. Na’e ma’u mai ‘aneafi ‘a e konga pea ko e palani ko eni ‘a e Lulutai ke puna ‘i he Tu’apulelulu ki Niua Sea na’e fai pē feinga ki ai pē ‘e lava ‘o toe vave ange ki ‘apongipongi ka ko u tui ko e folau ko eni ‘oku palani atu ki he Tu’apulelulu lava fiemālie ai kāinga ko eni mei Niua ko e puna ‘e ua ‘e fai ko ē ki Niua ko e ‘uhinga pē ko e tokolahi ko eni ‘a e kau tali mo e tokolahi 'a kinautolu na’a nau kei mo’unofoa atu ko ē ‘i Niua Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fakahoko atu pē ke mou mea’i ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapineti pehē ki he Hou’eiki ‘o e fonua kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘oku ma’u mai ke a’u ai leva ‘a e folau ‘i he efiāfi ni. ‘A ia ko e ngāue ko eni ko ē ‘oku tau lolotonga ‘i ai ‘a ia ‘oku pehē foki ki he ngāue ko ē ‘a e ‘Ateni Seniale ko ia ai ‘oku fakahoko atu pē ke mou mea’i tau hoko atu pē ‘etau ngaahi ngāue he efiāfi ni kae ‘oua leva kuo lava pea tau toki hoko atu ai leva pē ki ai ko e toe pē ia e pepa ‘e taha pea ‘osi. Ko e pepa ko ē ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui kei tali pē ke me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia tau hoko atu pē ki he Fakamatala Pa’anga kapau ‘oku mou fiemālie ki ai pea ‘ikai toe kole mai pē he Fakafofonga ‘Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ke fakapapau’i ange ‘i he tēpile ko ē ‘oku ‘asi ko ē he peesi 48 ‘i he pehē ko ē ko e ngaahi mo’ua ‘e ala totongi ‘i he kaha’u ko e lipooti foki ia ‘oku a’u mai ki Sune pē ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘a ia ko e ngaahi kautaha ‘e tolu *City Engineering* ko e *Inter-Pacific* pea mo e *Island Dredging*, ko e polōseki fakalakalaka ki he hala. ‘A ia ‘oku ‘i he 8 miliona ko e ‘uhinga ko eni ala totongi ‘e he kaha’u ko e ‘uhinga mai ki he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku tau lolotonga fononga’ia he ko ‘eku tokanga he ‘oku lolotonga ‘i ai ‘etau *deficit* ‘oku hā ‘i he’etau Patiseti ko e 95 miliona. Kapau leva ‘e a’u atu ‘oku ‘ikai ke lava ‘e tānaki mai nai ‘a e 8.6 miliona ko eni ki he’etau kavenga ko eni ‘oku fua. ‘A ia ‘oku tukukehe pē ‘oku mahino pē ‘a e tafa’aki ko eni ki he Lulutai he ‘oku fai ‘enau lisi ‘a e vakapuna. Ko ‘eku tokanga ki he ngaahi *project* hala ko eni pē ‘e toe tānaki ‘uhinga ‘oku totongi ko eni ‘i he kaha’u ko e ‘uhinga mai ki he ta’u fakapa’anga lolotonga pē ko e ‘uhinga ia ki ha ta’u fakapa’anga ka hoko mai he ko e fo’i lahi ia ko eni ‘oku lahi ‘e toe tānaki mai ki he’etau kavenga ko ē ki he *deficit* mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea ke toe fakama’ala’ala pē ko e me’a pē ko eni ‘a ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 5 ko e me’a tatau pē ia mo eni ko e ‘uhinga pē ka ‘i ai pē ha fakalahi ‘a e *deficit* ‘o kapau ‘e fiema’u ke tau *pay* ‘etau *guarantee* ka ko e hangē ko ‘eku lau ko ē ‘anenai ko e tu’u he taimi ni ‘oku te’eki ai ha tu’unga te tau pehē ai te tau toe fakamole makehe ai ‘o toe totongi ‘etau *guarantee* he ko e nō pē foki eni ia ‘anautolu ‘i he pangikē ko e me’a pē ko ē ‘oku tau kau ai ko ‘etau *guarantee* atu ‘a e nō ko ia ka ko ‘enau tā ‘anautolu ‘oku tā pē ia ki he pangikē mālō Sea.

Pāloti ‘o tali Fakamatala Pa’anga e Pule’anga ki he ta’u ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021

Sea Komiti Kakato: Ngali ‘oku tokamālie ia. Ko ia ‘oku mou loto ke tali e Fakamatala Pa’anga ‘a

e Pule'anga 'i he ta'u ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2021 kātaki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisita Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki 'o e Komiti toko 14.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia 'a e Fakamatala Pa'anga ko ia ne 'osi ki he 'aho 30 'o Sune 2021.

Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2020/2021

Tau hoko atu ki he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2020 ki he 2021. Kole atu ki he Minisita Lao ke ne faka'osi mai 'a e ngāue ko eni. Me'a mai.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Atita Seniale 2020/2021

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'u na ka ko e motu'a ni he ko e potungāue ko eni ...

<007>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Sea Le'ole'o : ...fakamalumu he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ka te u 'oatu pē ha ki'i fakamatala nounou fekau'aki mo e lipooti ko eni 'a e 'Atita Seniale pea 'oku konga 'e 4. Ke me'a pē ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Kōmiti. 'Uluaki pē Sea na'e fakahoko e ngāue 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'o fakatatau pē ki he palani ngāue na'e fakahū mai 'i he kamata'anga 'o e ta'u ngāue 2020/2021.

Ko hono 2 pē 'oku lave 'a e 'Atita Seniale ki hono fakakakato hono 'atita'i e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u na'e ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2021 'a eni ko eni na'e toki hā atu he lipooti ko eni na'a tau toki paasi. 'A ia na'e 'oatu 'ene tala fakakaukau 'i he 'aho 11 'o Ma'asi 2022.

Ko e 3 Sea 'o e Talateu, mahino pē 'oku 'i ai 'a e pole 'oku fekuki mo e 'Atita Seniale he 'oku mahino 'a e feinga hono 'ohake 'o e poto'i ngāue 'a e kau ngāue ki ha tu'unga lelei mo fakapolofesinale ke fakahoko'aki 'a e 'Atita ke fenāpasi pea mo e tu'unga lelei mo taau 'oku totonu ke a'u ki ai 'a e 'atita takitaha. Ka 'i he taimi tatau Sea 'oku toe lahi ange 'a e feinga ni 'a ia ko e toe lahi ange 'a e pole ko eni 'oku toe mole atu 'a e kau ngāue. 'Oku mahino pē ko e 'oku toe lahi 'a e mole atu 'a e kau ngāue kuo nau 'osi a'usia ko ē 'a e poto'i fakangāue fakapolofesinale pea 'oku nau toe mole atu. Pea ko u loto pē Sea ke 'oatu 'a e fakalea mai ko eni 'e he 'Atita Seniale. 'A ia 'oku toe mole atu 'a e kau ngāue ko eni 'a ia ko 'ene fakalea 'oku pehē ki he ngaahi kaikai'anga 'oku lauma'ui'ui 'aupito ange 'a ia 'i he mala'e 'o e ngāue fakatauhitohi mo fakatauhi pa'anga.

Ko u tui ko e angamaheni pē eni Sea 'oku ou tui pē au 'oku mahino ko e pole ko eni ko e 'uhinga 'oku mahino pē 'oku nau toe hiki atu ki he ngaahi ngāue 'oku toe lahi ange 'a e ngaahi monū'ia 'i ai. 'A ia

ko e me'a tatau ko 'enau te u'i pē kau ngāue 'a ia ko 'ene a'u pē fa'ahinga ni'ihiki ki he ngaahi lēvolo ko ē 'oku a'u ki he fakapolofesinale 'a e ngāue kuo nau hiki atu kinautolu ki he ngaahi ngāue 'i Tonga ni pē. Ka ko e ngaahi pole ko ē 'oku mahino 'oku fekuki pea mo e 'Atita Seniale.

Ko hono 2 pē Sea ko e kau ngāue ko e tokolahi 'o e kau ngāue 'a ia ko e 'Atita Seniale pea 'oku 'i ai mo e kau ngāue 'e toko 43. Na'e ai mo e ngaahi lakanga 'atā 'e 6 'a ia ko e fakakātoa leva e ngaahi lakanga ki he 50. Na'e holo hifo 'a e lahi 'o e ngaahi lakanga ko eni he na'e 'i ai 'a e ngaahi lakanga 'e 6 na'e toe fakakakato pē he lolotonga 'o e ta'u.

Ola e ngāue na'e lava he 'Ofisi e 'Atita

Ko hono 3 ko e ola 'o e ngāue na'e lava Sea 'a ia 'oku fakamā'opo'opo mai 'a e lahi 'o e ngaahi ngāue na'e kakato 'a ia 'i hono tānaki fakakātoa 'a ia na'e palani mo tāketi ke kakato mo, 'a e ngaahi lipooti mo e ngaahi fo'i 'atita 'e 155 ka na'e kakato mo lipooti 'a e fo'i 'atita 'e 178 'a ia na'e ki'i hulu atu 'a e ki'i to'o fatongia 'a e Potungāue. Ka 'i he taimi tatau pē Sea 'oku kei fakatokanga'i pē 'a e pole ko eni ko ē 'a eni ko ē na'a ku lave ki ai, pea 'oku kei feinga pē 'a e 'Atita Seniale ke feinga'i hake 'a e poto mo e 'ilo 'a e kau ngāue ke fakahoko totonu 'a hono sivi faka'atita ke a'usia 'a e ola pē ko e *performance audit*.

Pea ko hono 4 pē Sea 'oku 'oatu he lipooti 'a e fakamatala pa'anga kakato 'a e Potungāue mei he 'aho 30 'o Sune ki he 2021 'i he peesi 18 ki he peesi 27. Pea ko e me'a pē ke fakatokanga'i 'e he Feitu'u na mea'i ia 'e he Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki ko e fakamatala pa'anga kakato ko eni 'oku na'e te'eki ai ke lava hano 'atita'i. He 'oku mahino pē 'a e ngaahi tātāpuni ko eni 'a e ngaahi kau'āfonua 'a ia na'e tupunga ai 'a e kai ke lava ke folau mai 'a e 'Atita tau'atāina 'a e Potungāue mei 'Okalani Nu'usila ka 'oku fakahoko atu pē 'i he lipooti ko eni 'a e Fakamatala Pa'anga kakato 'a e Potungāue. Pea 'i he fakamatala 'i he fatongia 'o e 'Atita Seniale peesi 20 ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga mo e ngaahi fakamatala ...

<008>

Taimi: 1620 – 1625

Lord Tu'ihangana: ... tānaki atu ko iá 'oku nau 'oatu 'a e ngaahi ngāue mo e ola fakapa'anga 'a e 'Ofisi 'Atita Senialé ki he ta'u na'e ngata ki he 'aho 30 Sune 2021. Ko e ki'i fakamatala atu pe ia Sea ki he kakano 'o e lipooti ko eni. Pea 'oku ou tui pē ka 'i ai ha fehu'i pe ko ha me'a 'e tokoni mai ai Hou'eiki ki he fakalakalaka e ngāue 'a e to'o fatongia 'a e 'Ateni Senialé mo hono 'ofisi te u fiefia 'aupito pe ke *note* ia mo lēkooti keu toki fakahoko lelei atu ki he 'Atita Senialé, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'a Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Seá kae pehē ki he Kōmiti Kakatō, 'uluakí pe fakamālō ki he 'Eiki Sea Le'ole'ó pea pehē ki he 'Atita Seniale mo e kau ngāue he mālō 'a e ngāue 'o lava ai 'a e ngaahi ngāue ko eni 'oku lipooti mai he 2021.

Tokanga 'ikai 'omai he Lipooti Fakata'u 'Atita ngaahi palopalema & ngaahi me'a ke fakalele Sea ko e ki'i fakahoha'a pe ki heni, 'oku mahino foki ko e lipooti ko eni mei fakalukufua 'aupito 'a 'ene fakamatala ko ē ki he palani ngāue pe 'a e Potungāue. Ka 'oku 'oku 'asi pe 'i heni 'i he kongā

‘uluakí ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamatala fakapa’anga mo e fai pau ki he laó. Ko e fakamatala kehe ia ‘a ia ‘okú ne ‘omai ‘e ia ‘o fakatefito ‘i he ngaahi Potungāue ko ē ‘okú ne hanga ‘o ‘Atita’í. Pea ko e ngaahi Potungāue ko iá ‘okú ne ‘omai ko e hā e ngaahi palopalema, ko e hā e ngaahi me’a ke fakalelei pea ko e hā e me’a ‘oku tonu ke faí, te’eki ke ‘omai e līpooti ko ia Sea.

Kole na’a lava ke ‘omai mo e Lipooti ‘Atita 2019/2020

‘A ia ko ‘eku lave fakalukufua pe ‘a’aku, ko e fakalukufua ko ē ka ‘oku ou tui ‘oku tonu ke ‘omai. Ko e ‘asi ko ē heni ‘oku ‘osi ‘omai e Līpooti ia ko iá ‘o e 2019-20. Ko e ta’u fakapa’anga foki eni 2020-2021. ‘A ia ko e kole pe koe’uhí ki he ‘Eiki Sea Le’ole’ó ki he ‘Atitá na’a lava ‘o ma’u mai mo ia. Ko e faka’amu ia ‘o kapau na’e ha’u fakataha pē mo naua lōua. ‘Ikai ke ngata he tau sio pe ki he’ene polokalama ngāué mo ‘etau vakai ki he ngaahi potungāue ko e hā ‘ene vakaí ki he ngāue ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá ‘o fai pau ki he ngaahi lao ko ē ngāué kaikehe, ‘a ia ko e lave fakalukufua pē Sea.

‘Oku mahino foki ‘i he peesi hokó ‘oku ‘i ai lave ai ‘a e ‘Atitá ko e taha e ngaahi pole ko ē ‘okú ne fehanganagai mo iá. ‘Uluakí ko e patisetí, pea ‘oku mahu’inga foki ia ki he’ene lave ko ē ‘oku pehē ‘oku tau’atāiná. Mahino foki ko e tu’u ko ē ‘a e Pasifikí, ko e ‘Atita pe ‘a Tonga ní ko e ngaahi fonua pe ‘e 3.

Na’a ku lele atu pea mo e Fakafofonga ko eni fika 2 mei Tongatapu ki he fakataha e Kōmiti Pa’anga ko ē ‘a e Pasifikí mo ‘Aositelēlia mo Nu’usila. ‘Oku kau ‘a Tonga ni he 3 ko iá. Koe’uhí foki kuo ‘osi kau ‘a Tonga ni ia ‘a e ‘Atitá pea mo e *Ombudsman* ‘i he Konisitūtoné ko e sino tau’atāina.

Fiema’u pa’anga lahi ke fakahoko lelei ‘aki ‘Ofisi ‘Atita hono fatongia

Pea ko e fu’u kaveinga lahi ia mahalo ‘oku tau a’u ki ai ka ko eni ‘oku ‘omai pē ‘e he ‘Atita Senialé, toe fiema’u mai pē ke ‘oange mo ‘ene pa’anga ke lahi koe’uhí ke fakahoko lelei ‘ene fatongiá. ‘A ia ko e kongá ia ‘okú ne ‘omai heni Sea pea ‘ikai ke ngata pē ai Sea ko e me’a ‘oku fakahoko mai ‘a ia ko e tuku pē ia ki he Pule’angá ke fai ha tokanga ki ai koe’uhí ki he kaha’ú. He ‘oku ‘i ai e mahu’inga ‘o eni he’ene toe lave pē ki ai ‘i he kongá kimu’a ‘i he tafa’aki ko eni ‘o ‘ene sio fakalukufuá. He koe’uhí ko ‘ene faka’amú ke lava ‘atita kātoa ‘ū potungāué.

Pea ko e taimi ko ē ‘oku si’isi’i ai kau ngāué hangē ko eni kuo fe’alu’aki e kau ngāue ia mo si’isi’i ko ē pa’angá, he ‘ikai leva ke ne lava ‘e ia ‘o ‘atita’i he lahi tahá ka té ne filifili. Pea ‘oku mou ‘ilo pe ke mea’i pe ‘e koe ‘Eiki Sea he ngaahi ta’u kuohilí, ko e taimi ko ē ‘oku ki’i tu’u ai ko ē, tuai e ‘alu ki he potungāué, fa’a hoko ai e palopalema ia, o atu ia kuo ka’iloa e pa’anga ia.

Ka ‘oku ou tui ko e pole pe ia ‘okú ne ‘omai ‘i heni ‘oku ou tui ‘e fakatokanga’i pē. Pea mo ‘etau faka’amu ko ē ke lava ‘o siofi, he kapau ‘e lahi foki e pa’anga ia neongo ‘ene tokosi’i ‘ene kau ngāué té ne lava pe ‘e ia ‘o ‘omai ha ‘atita mei tu’a ke ne ha’u ‘o fai e fo’i ngāue tatau. ‘A ia ‘oku ou tui ko e taumu’a ia ko e me’a ‘oku ‘ohake heni ki he kaha’ú.

Fakafiefia ‘ilo’i muimui Tonga ki he ngaahi founa ngāue faka’atita fakavaha’apule’anga

Pea ‘oku fakafiefia pē Sea koe‘uhí ‘oku mahino mai ‘i he fokotu‘utu’u ngāue ‘Atita Senialé ia. Ko e ngāue ia ‘oku fai fakalukufua mo e ngaahi fonua ko ē *PASAI* he Pasifikí, ke mahino ‘oku muimui he founa ‘atita ko ē ‘a e ‘atita ‘a Tonga ní ‘i he ‘atita fakavaha’apule’angá. Pea ko eni ‘oku fai e ngāue nau fengāue’aki ai pea mo e kupu ko eni ko e *PASAI* ko ē Pasifikí na’e tokanga’i eni koe‘uhí ke mahino mo nau fakapapau’i ko e founa ‘atitá ‘oku tau ngāue’aki e founa ‘atita fakavaha’apule’angá. ‘A ia ko e ngaahi me’a lelei ia koe‘uhí ke mahino ‘oku fai pe founa fakangāué ‘i he ngaahi founa ngāué ‘oku fakavaha’apule’anga mo taau foki.

Kaikehe Sea ko e ngaahi me’a pē ia ‘oku mahino ‘aupito pe, ‘oku fiema’u foki ‘e he laó ia ke ‘atita tau’atāina ‘a e fakamatala pa’anga ko ē ‘a e ...

<010>

Taimi: 1625-1630

Dr. ‘Aisake Eke: ... ‘atitá. ‘A ia foki ko e tu’u ‘a e laó, ‘atita he ‘Atitá ‘a e ngaahi sino ngāue ‘a e Pule’angá pea ha’u leva ‘a e ‘Atita tau’atāina ‘o ‘atita ‘a e ‘Atitá. ‘A ia ‘oku mahino pē eni hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Seá koe‘uhí ko e KOVITI, ‘oku ‘osi ‘omai pē ‘enautolu ‘enau fakamatala fakaangaanga kae toe ke, ke toki lava ‘o hoko atu. Kae kehe ‘Eiki Sea mahalo ko e fakamālō pē ki ai mo e ngaahi me’a ko u faka’amu ki ai kapau ‘e lipooti ‘o e ngaahi ngāue ko ē ki he 2020/2021 na’ a lava mai he vave tahá kae, kae fakamālō. Mālō e si’i ngāué mo e, ko ē kuo ‘alu e kau ngāué ia ki he ngaahi feitu’u, fiema’u foki pa’anga lahi ka ‘oku mālō si’ enau kei hoko atu e fatongiá mo e talamonū. Mālō.

Tokanga ‘ikai ha mai he Lipooti fakata’u e ‘Atita ha fakamatala ki he ola ‘atita’i ngaahi potungāue Pule’anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko u tokanga pē au ki he fakamatala ko eni ‘oku ‘asi ko ē he peesi hivá ki he, ki he ola ko ē ‘o e ngāue kuo lavá. Ka ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia pe ko e, ko e *summary* pē foki eni ia pe ko e ‘a’ahi fakalukufua pē eni ia e ngaahi ‘iuniti na’e fakahoko he ‘Atita, lahi fika pē foki ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamatala ia pe ko e hā ‘a e ola ko ē ko ē ‘o e ngaahi ‘atita ko ē he ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha’atau, hanga ‘e tautolu ia ‘o ma’u ha fakamatala pe te tau mahino’i ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e ngaahi ‘atita ko ia na’e fai ‘e he potungāue ‘e 33 ko ē ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’a ia ‘i he lipooti ko eni ke ne talamai ‘a e ola ko ē ko ē ‘o e ‘atita na’e fakahoko ‘i he ngaahi potungāué.

Ko e toki ‘osi eni ‘etau sio ‘atautolu ki he ‘atita ko ē pa’anga fakalukufua ‘a e Pule’angá. Ka ko ‘etau sio eni ko ē ki he ola ko ē ‘o e ngāué he koe‘uhí ‘oku ou tui ‘e Sea ‘oku ‘i ai pē hotau fatongia ke tau ‘eke. He koe‘uhí ko e pa’anga ko ē na’a tau tali he Patisetí na’e ngāue’aki pea ko e fatongia ‘o e ‘Atita Senialé ke foki mai ‘o talamai, ko ē ko e pa’anga ē ko é na’e ‘oatu he Patisetí ki he potungāue ‘e 33, ko e anga ē ‘enau ngāue’akí. Ka ‘oku ‘i ai ha tōnounou ‘oku totonu pē foki ke ‘ilo ki ai ‘a e Fale ni ia mo fai ha fakamatala mo tau tālanga ko e hā ‘a e tōnounou ko e hā e ngaahi lēsoni ‘oku tau ako mei aí.

Ko ‘eku poiní pē ‘aku Sea he ‘oku ‘ikai ke, ‘ikai ke hanga he ‘Atita Senialé ia ‘o fakahā mai ‘a e me’a mahu’inga ko ia ki he’etau taliui koe‘uhí ko hotau fatongia ki he kakaí ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o

fakahā mai ‘i he peesi peesi hivá pē pea faka’osi mai ‘e ia ‘i he peesi 10 ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha’atau mahino’i ‘etautolu ko e hā e ola ‘o e ‘atita na’e fai ‘i he potungāue ko eni ‘e 33 ‘a e Pule’angá. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hangē kiate au na’e kole ‘e he Tongatapu 5 ‘a e lipooti ko iá na’a lava ke toki ‘oatu ha taimi kehe ange. Tui kuo ...

Fakama’ala’ala ko e Lipooti fakalukufua pe ‘Atita fakahu mai alea’i ko eni he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki’i tokoni atu pē Sea he ‘oku angamaheni pē foki e Fale ni, ‘oku ‘omai pē he ‘Atitá ia ‘ene lipooti makehe ki he’ene taimi ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene potungāue ‘oku ne fili ‘o sio leva ai *in detail* pe ko e hā e ngaahi me’a. ‘A ia na’a nau ‘osi lele pe ai kimu’a pea ‘oku ‘i ai, fakalukufuá foki eni ia na’a tau toki ‘osi talí. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai na’e, na’e pehē na’e kaiha’a ha taha pe ko ha me’a, ko e ongo fo’i *issue* pē ‘e ua ko ē na’e ‘omaí.

Ka ‘oku, ka ‘oku ha’u leva ia ‘e *detail* mai leva ‘a e lipooti ia ko ia ‘a e ‘Atitá ‘Eiki Sea ‘oku tau angamaheni pē ki ai. Potungāue ko e hā ha ngaahi me’a ke fakalelei’i ‘i he founa ngāue mo e alā me’a pehē. Ko u tui ‘e toki vave ni pē ha a’u mai e lipooti ko iá ke ‘uhingá ke me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá, ‘oku mo’oni pe ia te tau sio pe ko e hā e ngaahi me’a ke fakalelei’i he fakahoko fatongia. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko u fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 5 kae ‘uma’ā e Fakafofonga 11 ‘Eua pea mo e me’a tokoni mai ‘a e Palēmiá he ‘ū me’a ko ení. Ko u tui pē ko ē pea ko e, ko u tui ‘oku me’a mai pē ‘Atitá he na’e ‘ikai ke ‘amanaki te tau fu’u a’u ki ai pea ko u tui ‘oku kei me’a mai he’ene me’alelé he halá ‘oku me’a mai pē ki he ngaahi fakamatala ko ení ke tokoni atu.

Pea hangē pē ko e ngaahi me’a ko ení mahalo ko e ngaahi fakamatala fakaikiiki ko iá Fakafofonga 11 ‘e toki ‘omai. Pea mahalo pea, ka ‘e, ka ‘e fakahoko kátoa e ngaahi me’a ko iá ki he ‘Atita Senialé pea mo e ‘ulu foki mo’oni e potungāue, ‘Eiki Sea e Fale Aleá ‘oku kei mulike na toki fai hono ha, ha ngāue ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Hou’eikí ka ko u fakamālō atu he ngaahi tokoni kotoa pē. Fokotu’u atu Sea.

Pāloti ‘o tali Lipooti ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2020/2021

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu’u mai ē ki he Lipooti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé 2020/2021. Ko ia ‘oku mou loto ke mou tali ‘a e lipooti ko ení kātaki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki ...

<002>

Taimi: 1630-1635

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Palēmia, , ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakano, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ‘o e komiti, toko 14.

Sea Komiti Kakato: Kuo tali a e Līpooti ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, 20, ‘a ia ‘oku pehē ko e 2021, ko ia kuo lava ‘a e ngaahi ngāue tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea, me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Hou’eiki ‘a e feme’a’aki, fakamālō ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato he feme’a’aki ki he ‘etau ngāue na’e tukuhifo, pea ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Tongatapu, ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato ke ne fakahā mai mu’a ‘a e ngāue na’e lava.

Lipooti ki Fale Alea ngāue ne lava fakahoko he Komiti Kakato

Lord Vaea: ‘Eiki Sea le’ole’o ko e ngāue eni ‘a e Komiti Kakato, pea ‘oku pehē ni ‘a e ola ‘o e ngāue, 5.1 Potungāue *MEIDECC* 2020/2021 na’e tali pea mo e fakatonutonu.

5.2 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ‘i he 2017 na’e tali,

5.3 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale Sanuali 2020 ki Sune 2021, tali.

5.4 Potungāue Fakamaau’anga 2020 ki he 2021, tali.

5.5 Komisoni Fili 2020/2021, Līpooti ‘i hono fakahoko ‘o e Fili Lahi 2021, na’e tali pea mo hono fakatonutonu.

5.6 Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2021, tali.

5.7 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2020/2021 tali.

Ko e ngata’anga ia ‘o e ngāue ‘a e Komiti Kakato ‘e ‘Eiki Sea Le’ole’o, mālō.

Pālōti fakalukufua ‘o tali ngaahi Lipooti Fakata’u e Pule’anga & ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele fika 1 ‘o Tongatapu. Hou’eiki Fale Alea ke tau tali mu’a ‘a e ngaahi ngāue ko eni ne lava ki ai ‘a e ngāue ‘a e Komiti Kakato, ‘a ia ko e ngaahi līpooti, ngaahi Fakamatala Fakata’u ko eni,

Potungāue ki he *MEIDECC* 2020/2021,

Fakamatala ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, ki he 2017,

pea mo e fakamatala ai pē ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2020/2021.

Potungāue Fakamaau’anga 2020/2021, Fakamatala ki he Komisoni Fili 2020/2021.

Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he Ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2021, pea pehē ki he Fakamatala Fakata’u ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2020/2021. Pea ko e ngaahi Fakamatala Fakata’u ko eni na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ki ai.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e ngaahi Fakamatala Fakata’u ko eni na’a ku toki fakahoko atu, kātaki ‘o fakahā ‘aki ‘a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Vatau Mefi Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki

Minisitā ki Muli mo e Takimamata, Eiki Palēmia, , ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ikonōmika, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakano, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko e toko 14.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō kuo tali ia. Pea ko ia Hou’eiki hangē pē ‘oku, na’a ku lave ki ai, ko e kakato ia ‘o e ngaahi ‘asenita kuo tēpile ko ē ki he ngāue ‘a e Fale Alea, ‘a eni kuo, pea ‘oku ‘i he ‘Ofisi ‘o e Sea, pea ko eni ‘oku tēpile atu ko eni, ko ‘ene kakato ia tukukehe pē ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘e taha ‘a ena pē ko ē ‘oku toe ‘a ia ko e fakamatala ia ‘a e Potungāue Mo’ui ‘a e Minisitā Mo’ui, ka ko e ‘uhinga ko e fakamatala mahu’inga ia, pea ‘oku kei me’a atu ki tu’apule’anga, pea ‘e tali pē ia ki ha’atau toe foki mai ko eni ko ē ‘etau, pea kuo kakato ‘a e ngāue ia ko eni ‘a e Fale Alea na’a ku pehē pē te tau a’u ki ‘apongipongi ka ko eni kuo kakato ‘a e ngāue ia ‘i he ‘aho ni ‘a e ‘asenita ‘a e Fale Alea ...

<005>

Taimi: 1635-1640

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...Pea ko ia hangē pē ko ia na’a ku lave atu ki ai ko ‘ene lava ia ‘etau ‘asenita pea tau toloi leva e Fale Alea kae toki fanongonongo atu hangē pē ko ia na’e me’a atu e Palēmia nau folau pea ‘oku ‘oatu ‘a e talamonū ‘Eiki Palēmia ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e kau folau fakafofonga’i e Pule’anga Tonga ki he ngaahi fakataha mahu’inga ko eni ‘amanaki fakahoko ‘a e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki ke kau ‘a e ‘Eiki mou me’a atu mo ia ‘i he ngaahi fakataha fakataha kotoa pē te mou fakahoko pea mou foki mai mo ha lukuluku lelei ma’a e fonua mou me’a atu mo e ‘Eiki ka mau nofo pē mo e ‘Eiki ‘o fai atu ‘etau ngāue mei heni. Pea ko ia toe ‘i ai ha me’a ‘e me’a ki ai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ko e tu’u hake pē ‘o fakamālō atu Sea ki he Hou’eiki ‘o e Fale he ngaahi felingiaki na’e fai ko eni he ngaahi lipooti mo e ngaahi fakamatala e ngaahi potungāue na’e ‘omai ko eni ki ho Fale Sea pea ko e fakamālō atu ai heni ki he Sea e Komiti Kakato kae ‘uma’ā ‘a e Feitu’u na pea mo e kau Mēmipa kotoa ‘i he lukuluku fakakaukau ko ia ke toe fakalelei’i’aki ‘a e fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungāue ko eni ‘a e Pule’anga kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi lipooti na’e ‘omai. ‘Oatu ai pē heni ‘a e fakamālō ki he kau taki mo e kau CEO ko eni ‘a e ngaahi potungāue mālō e ngāue lahi kae ‘umā’ā ho’o kau tokoni ‘oku nau fa’ufa’u ko ia mo ‘omai ko ia ‘a e ngaahi lipooti ko eni kuo tali ‘e he Fale. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i fakamālō.

Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Hou’eiki ‘oku ou tui pē ko e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti ki he Ngaahi Totonu mou ‘osi ma’u e tufa atu e naunau pea ui he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti ko ia ‘a ia ‘e fakataha ia ‘apongipongi he 12:00 ‘uhinga ke faingamālie e Hou’eiki Kapineti ‘oku nau ‘i ai mahalo ‘e fai e Kapineti ia ‘apongipongi ‘a ia ka ‘e fakahoko ‘a e fakataha e komiti ko ia he 12:00 ‘apongipongi pea ‘oku pehē pē mo e ngaahi fengāue’aki mo e ngaahi komiti tokanga pē ha ngaahi komiti e fakahoko ha’anau ngaahi ngāue toki fakahoko atu ‘e he Kalake mo e kau ngāue ko ia fakamālō atu ki he ngāue kuo fakahoko Hou’eiki te u toloi e Fale kae toki fanongonongo atu ha taimi ke mou toki me’a mai ke toki hoko atu e ngāue ‘a e Fale Alea.

Kelesi

Tau kelesi

(Fakahoko ai pē he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'a e Fale)

Toloi e Fale toki fanongonongo.

<007>